

ББК 74.262.0
К 64

А в т о р и :
учитель початкових класів,
вчитель вищої категорії, старший вчитель
Л. О. Кондратова;

учитель початкових класів,
вчитель вищої категорії, старший вчитель
І. Ю. Павлюк

Кондратова Л. О., Павлюк І. Ю.
К 64 Матеріали до уроків. Я і Україна. 4 клас. —
Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2005. — 160 с.
ISBN 966-670-599-0.

Уроки спрямовані на розвиток творчої особистості учнів. Методичний посібник має високий виховний потенціал на уроках, що дає позитивну можливість поліпшення якості знань учнів та рівня їх вихованості, збільшує ефективність і результативність уроків.

Для вчителів початкових класів, вчителів-методистів та студентів педагогічних навчальних закладів.

ББК 74.268.3

© Кондратова Л. О.,
Павлюк І. Ю., 2005
© «ТОРСІНГ ПЛЮС», 2005
© Жубр М. С., дизайн
обкладинки, 2005

ISBN 966-670-599-0

ПЕРЕДМОВА

У роботі представлено цикл уроків курсу «Я і Україна» (природознавство) для 4 класу, в яких відображено формування умінь мовленнєвої діяльності: діалогічне і монологічне мовлення, уміння порівнювати і робити висновки. Також представлені варіативні форми навчання учнів — групова робота, робота в парі, яка дає можливість учням випробувати різні способи життєдіяльності, набувати досвіду спілкування в різних ситуаціях, формує вміння доводити свої твердження, відстоювати думку, працювати в команді, сприяє досягненню мети.

Календарно-тематичне планування уроків природознавства в 4 класі (35 годин)

№ з/п	Тема уроку	Кількість годин	Дата
Планета Земля (12 год.)			
1.	Земля у Сонячній системі. Сонце — найближча до Землі зірка. Планети Сонячної системи.	1	
2.	Глобус — модель Землі. Південний і Північний полюси Землі. Екватор. Практична робота: визначення полюсів Землі, екватора, океанів і материків на глобусі і карті.	1	
3.	Обертання Землі навколо своєї осі. Зміна дня і ночі. Рух Землі навколо Сонця. Зміна пір року.	1	
4.	Горизонт. Сторони горизонту. Практична робота: визначення сторін горизонту на місцевості і карті.	1	
5.	План і масштаб. Умовні знаки на плані. Практична робота: креслення плану окремих предметів з використанням масштабу; зображення плану місцевості.	1	
6.	Карта. Види карт. Умовні знаки на картах. Практична робота: визначення відстаней за планом і картою з використанням масштабу. Читання плану і карти за умовними знаками.	1	
7.	Океани й материки на Землі.	1	
8.	Особливості природи океанів і материків. Рослинний світ океанів і материків.	1	
9.	Особливості тваринного світу океанів і материків.	1	
10.	Населення Землі.	1	
11.	Охорона природи на Землі.	1	
12.	Узагальнення і систематизація знань за розділом.	1	
Наша Батьківщина — Україна (11 год.)			
13.	Україна на планеті Земля. Розташування України на карті. Практична робота: читання карти України за умовними знаками.	1	
14.	Форми земної поверхні України.	1	
15.	Водойми на території України. Практична робота: розпізнавання форм земної поверхні та водойм на карті України.	1	

16.	Різноманітність природи України. Зона — мішані ліси. Практична робота: розпізнавання природних зон України; розпізнавання найпоширеніших рослин кожної природної зони за їх характерними ознаками.	1	
17.	Степи. Природні умови, рослинний і тваринний світ, господарська діяльність людей. Практична робота: моделювання ланцюгів живлення в природних зонах.	1	
18.	Південний берег Криму.	1	
19.	Кримські гори.	1	
20.	Карпати.	1	
21.	Населення України.	1	
22.	Охорона природних багатств України.	1	
23.	Підсумок знань із теми „Наша Батьківщина — Україна».	1	
Рідний край (12 год.)			
24.	Рідний край на території України. Поверхня і водойми рідного краю. Практична робота: орієнтування на місцевості за місцевими ознаками і компасом; читання карти рідного краю.	1	
25.	Погода рідного краю в різні пори року.	1	
26.	Корисні копалини рідного краю. Їх властивості. Родовища.	1	
27.	Екскурсія. Корисні копалини рідного краю. Способи добування й використання. Охорона корисних копалин.	1	
28.	Екскурсія. Ґрунти рідного краю. Види ґрунтів. Охорона ґрунтів.	1	
29.	Природні угруповання рідного краю: ліс, луки, поле, водойми. Живі організми природних угруповань. Взаємозв'язки між ними. Екскурсія до Лісопарку.	1	
30.	Рослинництво рідного краю. Його галузі. Особливості у зв'язку з природними умовами.	1	
31.	Тваринництво рідного краю. Його галузі. Особливості у зв'язку з природними умовами.	1	
32.	Промисловість рідного краю. Зумовленість її природними умовами рідного краю.	1	
33.	Населення рідного краю.	1	
34.	Екскурсія. Охорона природи.	1	
35.	Урок узагальнення знань, умінь і навичок учнів за розділом „Рідний край».	1	

ЧАСТИНА І. ПЛАНЕТА ЗЕМЛЯ

УРОК 1

Тема. Земля у Сонячній системі. Сонце — найближча до Землі зірка. Планета сонячної системи.

Мета: дати уявлення учням про будову всесвіту. Формувати поняття «зірка», «планета», «Сонячна система», «астрономія»; ознайомити з планетами Сонячної системи, їх особливостями; розширити знання про Сонце; формувати вміння міркувати, аналізувати, робити висновки; працювати в малих групах і парах при виконанні пошукових завдань. Розвивати увагу, спостережливість, кмітливість. Виховувати допитливість, бажання більше знати про Космос.

Обладнання: карта зоряного неба; картки для групового опрацювання; магнітофонний запис; фотографія Сонця, Землі; малюнки космічних кораблів, супутника.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Знайомство з зошитом. Хвилинка спостережень. Заповнення календаря природи у зошиті. Складання розповіді за планом:

1. Пора року.
2. Місяць.
3. Стан неба.
4. Оподи та інші явища природи.
5. Температура повітря.
6. Напрямок вітру.

2. Робота з підручником.

Ознайомлення з умовними позначеннями.

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Бесіда.

— Відгадайте загадку: «Хто за рік чотири рази переодягається?» (*Земля*)

— У якому значенні виступає слово «земля»?

— Які ще значення може мати це слово?

2. Слово вчителя.

Перший розділ, із якого ми починаємо курс «Я і Україна» («Природознавство»), називається «Планета Земля».

Сьогодні ви дізнаєтесь, яке місце займає Земля у Сонячній системі; яка зірка найближча до Землі, які планети є у Сонячній системі, і, зрештою, яка наука все це вивчає.

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Розгадування ребуса.

(Астроном)

2. Словникова робота.

Астрономія — наука про небесні тіла.

3. Самостійна робота.

Читання за методикою О. Кушніра.

Астрономія

Коли ж з'явилась наука астрономія? Ще в сиву давнину люди помітили, що день і ніч змінюють один одного, по черзі проходять пори року: за зимою настає весна, за весною — літо, за літом — осінь і знов — зима. Чому таке відбувається? Люди, шукаючи відповіді на це питання, звернули увагу на небесні світила — Сонце, Місяць, зорі, на те, як вони рухаються. Спостерігаючи за зірками, у тому числі й Сонцем, люди орієнтувалися на місцевості і вели облік часу. На основі цих спостережень і зародилася наука — астрономія («астрон» — зірка, «номос» — закон).

Сучасна астрономія вивчає історію виникнення і розвитку планет, космічних тіл, тяжіння небесних тіл до Сонця, системи зірок і сузір'їв. Люди віддавна мріяли про польоти. Народжувалися казки, міфи,

легенди. Люди розуміли, що не зможуть літати, як птах, змахуючи крильми, і вони стали шукати інші шляхи. Спочатку з'явилися повітряні кулі. Через 100 років — дирижабль із двигуном. Потім і перші літаки.

Допитливість вела людей далі і далі. За межі Землі вивела людину ракета. З'явилися космічні кораблі, станції, супутники, апарати, які роблять знімки планети з космосу, беруть проби ґрунтів інших планет, вимірюють температуру, ведуть спостереження і всі дані передають на Землю.

4. Завдання учням.

Про які небесні тіла йдеться у загадках?

1) Тисяча овець, а між ними один баранець. (*Зорі і місяць*) 2) Що то за очі: одне світить удень, а друге опівночі? (*Сонце і місяць*) 3) Що сходить без насіння? (*Сонце*)

5. Слово вчителя.

Сонце і всі планети утворились із гігантської хмари космічного пилу і газів. Частинки пилу стали щільно притягуватись одна до одної і перетворились на тверде тіло. Більша частина пилу увійшла до складу Сонця, а з решти утворились 9 планет, їхні супутники й астероїди. Сонячна система входить до складу Галактики. Крім нашої Галактики, існують і інші. Це все утворює Всесвіт. А він безкінечний, постійно змінюється і перебуває у русі. Виникають нові небесні тіла, відбуваються спалахи зірок, потужні вибухи.

6. Бесіда з елементами розповіді.

— На малюнку ви бачите, з чого складається Сонячна система. Назвіть тіла, які обертаються навколо Сонця.

— Чому ми вночі можемо побачити зірки, а планети — ні?

— Сонце — це зірка чи планета? Чому?

— Земля — це зірка чи планета?

Існує 9 великих планет: Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон.

— Що є найважливішою особливістю нашої планети? (Існування на ній життя, у тому числі й розумної істоти — людини).

7. Словникова робота.

Планета — велике кулеподібне небесне тіло, яке не утворює світла, а, рухаючись навколо Сонця, світиться його відбитим світлом. У перекладі з грецької — «блискаюча».

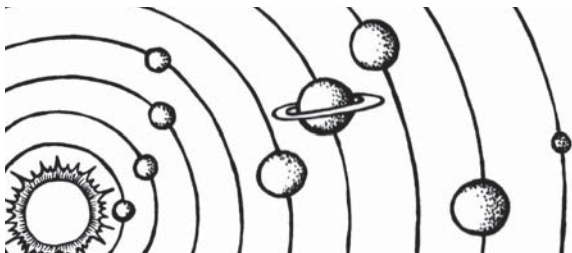
Зірка — дуже віддалене небесне тіло, що являє собою скупчення розжарених газів. Видима з Землі неозброєним оком зірка сприймається як цятка, що світиться.

8. Робота у групах.

Завдання для всіх груп.

За поданою умовою розташувати планети у порядку наближення їх до Сонця: «Земля посідає третє місце від Сонця. Найхолодніша планета — Плутон, яка іде за планетою Нептун. Найближча до Сонця — Меркурій. Між Юпітером і Землею — Марс. Венера — «сусідка» Землі і Меркурія. Між Землею і Сатурном — Юпітер і Марс.

Місце Урана знайдіть самі.

(Таблиці для групової роботи)

Земля	Меркурій	Венера
Плутон	Юпітер	Сатурн
Нептун	Марс	Уран

(Картки до табличок)

1 група: На планеті Меркурій дуже висока температура. Поміркуйте, чому?

2 група: Чому найхолодніша планета — Плутон?

3 група: Чому на планетах Плутон, Нептун, Уран не може жити людина?

4 група: Чому не може існувати життя на планеті Меркурій?

Висновок. Чим ближче до Сонця планета, тим вища на ній температура. Чим більш віддалена від Сонця планета, тим вона холодніша.

IV. Підбиття підсумків уроку

1. Фронтальне опитування.

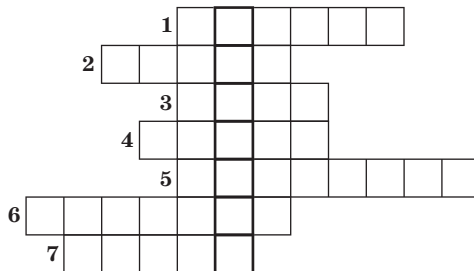
Гра «Вкажи правильне твердження».

- Земля — це зірка Сонячної системи. (Ні)
- Ми живемо на планеті Земля. (Так)
- Земля — третя від Сонця планета. (Так)
- Найхолодніша планета — Меркурій. (Ні)
- Плутон — найхолодніша планета. (Так)
- Сонце — це зірка. (Так)
- У Сонячній системі існує 8 великих планет. (Ні)
- У Сонячній системі існує 9 великих планет. (Так)
- Планета — це скупчення розжарених газів. (Ні)
- Зірка має власне світло. (Так)
- Зірка, Сонце, космічний корабель, Земля, Місяць — нежива природа. (Ні) Чому?

2. Робота у групах.

Розгадування кросворду.

Яка група швидше знайде задумане слово у кросворді?

1. Між Сатурном і Марсом. (*Юпітер*)
2. Третя від Сонця планета. (*Земля*)
3. «Сусід» Землі. (*Марс*)
4. Найближча до Землі зірка. (*Сонце*)
5. «Гаряча» планета. (*Меркурій*)
6. Скільки планет у Сонячній системі? (*Дев'ять*)

7. У синьому мішечку золотих гудзиків багато.
Гудзик — це ... .(Зірка)
Задумане слово — планета.

V. Оцінювання і самооцінювання

— Як ви вважаєте, хто з вас добре працював, добре зрозумів і запам'ятав матеріал?

VI. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Підготувати повідомлення про планети (за групами)
  - 1 група: Меркурій і Венера.
  - 2 група: Марс і Юпітер.
  - 3 група: Сатурн, Уран.
  - 4 група: Нептун, Плутон.
3. Опрацювання статей підручника.

УРОК 2

Тема. Глобус — модель Землі. Південний і Північний полюси Землі. Екватор. Практична робота: визначення полюсів Землі, екватора, океанів і материків на глобусі і карті.

Мета: формувати поняття «глобус», «екватор», «Північний та Південний полюси», розвивати навички групової, самостійної, парної роботи; діалогічного та монологічного мовлення; виховувати пізнавальну активність на основі завдань по підготовці повідомлень; удосконалювати вміння слухати і розуміти повідомлення під час проведення вправ з аудіювання; розвивати увагу, спостережливість під час заповнення календаря природи.

Обладнання: глобус, макети Землі і Сонця, картки з ребусами і кросвордом, фотографія Землі з космосу, магнітофонні записи.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота у зошитах.

Заповнення календаря природи.

2. Фронтальне опитування.

Гра «Вкажи правильні твердження»

- Четверта від Сонця планета — Земля. (Ні)

- «Гаряча» планета — Меркурій. (Так)
- Зірка — скупчення розжарених газів. (Так)
- Зорі, Місяць, Сонце — небесні тіла. (Так)
- Біологія — наука про небесні тіла. (Ні)
- Планети можна побачити неозброєним оком, тому що вони світяться. (Ні)
- Тіла, які обертаються навколо Сонця, складають Сонячну систему. (Так)

3. Повідомлення учнів. (Орієнтовні повідомлення супроводжуються схемою-опорою).

Меркурій

Меркурій — з-поміж планет найшвидша, адже за рік вона «оббігає» навколо Сонця аж 4 рази! Дні тут дуже жаркі і довгі. Температура сягає +400 градусів цілих три місяці. Ночі ж незрівнянно холодні. На Меркурії немає нічого живого, лише мертво каміння. Меркурій — найменша з дев'яти планет. Поверхня її — борозни, тріщини, гори, яри. Одна низина називається Море Спеки, хоча там немає й краплини води. І навіть хмар немає, бо майже немає повітря. День триває 176 земних днів. Вдень Сонце нагріває планету до +400°, а довгої ночі температура -170°.

Венера

Венера повільніша за Меркурій, тому що тільки двічі на рік обертається навколо Сонця. Зовні Венера дуже гарна, бо загорнута у пухнасті густі хмари. Та крізь них не може пробитися жоден сонячний промінчик. І тому на Венері вічна ніч. Каміння тут дуже гладеньке, бо постійні урагани піднімають із поверхні пісок і кидають його на розпечені скелі. Вкрита хмарами планета недоступна для спостережень. На Венері багато отруйного вуглекислого газу, він утримує тепло, як у теплиці. Температура +480°. Венера — гаряча планета з нерівною поверхнею, з горами, діючими вулканами, проваллями. Доців та води не буває. Венера обертається навколо Сонця і навколо осі в протилежному напрямку. Цим вона відрізняється від інших планет. На Венері бушують вітри, швидкість яких 300 м/с. Венера яскрава, як

прожектор. Учені припускають, що вона «залетіла» з іншої системи.

Марс

Марс має піщано-червонуватий колір. Хмар на Марсі немає, хоча є сніг. Він з'являється зимою на полюсах, і тоді Марс здається одягнутим у білу шапочку. Влітку сніг тане. У різних напрямках планету перетинають рівні канали.

На Марсі часто бувають пилові бурі. Червоний пил кілька днів крутиться у повітрі на висоті 20 км, а потім осідає. Пил червоний від кольору піску. Марс — піщана пустеля, вкритий камінням. Температура -70° . Планета має два супутники — Фобос та Деймос, що в перекладі означає «страх» і «жах». На Марс прилітали космічні кораблі, але ознак життя не виявили.

Юпітер

Маса Юпітера у 318 разів більша за масу Землі. До Юпітера наближатися небезпечно, бо там бушують вулкани. А висадитись узагалі неможливо. Юпітер називають грізною планетою — там бувають такі сильні зливи, яких немає на Землі. Повітря непридатне для дихання, температура -130° . Від Сонця Юпітер отримує мало тепла. Юпітер дуже швидко обертається навколо своєї осі (кожні 10 годин). Навколо Юпітера обертається 16 супутників.

Сатурн

Сатурн, як і Юпітер, швидко обертається навколо своєї осі, загорнувшись у хмари. Довкола планети обертається безліч дрібних уламків. Товщина цього рухомого «поясу» — 2 км. Сатурн — планета-гігант. Сьогодні відомо 18 його супутників. Найбільший із них — Титан. Сатурн — холодна планета, температура знижується до -170° .

Уран і Нептун

Уран і Нептун дуже схожі на Юпітер. Температура -220° , -230° . В Урана є 5 супутників, у Нептуна — два.

Плутон

Найдалі від Сонця — Плутон. Це справжня замерзла пустеля. Він знаходиться так далеко, що обертається навколо Сонця лише 1 раз на 250 років. Сонце звідти здається маленькою яскравою зірочкою. Тому воно зовсім не гріє. У звичайний телескоп Плутон навіть не видно.

Опорна схема

Меркурій

Венера

Земля

Місяць

+400° вдень

-170° вночі

Марс (+2 супутники)

-70°

Юпітер (+16 супутників)

-130°

Сатурн (+18 супутників)

-17°

Уран (+5 супутників)

-220°

Нептун (+2 супутники)

Плутон

-230°

Висновок. Чим далі від Сонця планета, тим вона холодніша і недоступна для досліджень.

II. Мотивація навчальної діяльності

Слово вчителя.

Сьогодні на уроці ви дізнаєтесь, що таке глобус, які бувають полюси, що означає слово «екватор».

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя.

Розгляньте нашу планету на знімку, який зробили з космосу. На яку геометричну фігуру вона схожа?

Глобус — модель Землі.

2. Аудіювання.

(Розповідь записано на магнітофон, супроводжується показом наочного матеріалу: глобус, «сонце» — «земля».)

Земля

Побачити, що Земля має форму кулі, можна тільки з космосу. З висоти понад 30 000 кілометрів побачив нашу планету перший космонавт Землі Юрій Олександрович Гагарін 12 квітня 1961 року. Земля обертається навколо Сонця. Місяць — супутник Землі. Земля — величезний магніт. Вона має два магнітних полюси — Північний і Південний. Паралель, яка поділяє земну кулю на Північну і Південну півкулі, називається екватором. Глобус — модель Землі. У перекладі з латинської мови слово «глобус» означає «куля».

Тест

1. Як можна побачити форму Землі?
а) з вулиці; б) залізи на високе дерево ; в) з літака; г) з космосу.
2. Навколо чого обертається Земля?
а) навколо Місяця; б) навколо Сонця; в) навколо іншої планети; г) не обертається.
3. Супутником Землі є:
а) Сонце; б) немає супутника; в) Місяць;
г) Марс.
4. Земля має магнітні полюси. Їх
а) 2; б) 3; в) 4; г) немає магнітних полюсів.
5. Як називається паралель, що поділяє Земну кулю на Північну і Південну півкулі?
а) еліпсом; б) екватором; в) глобусом; г) меридіаном.
6. Модель Землі — це ...
а) куля; б) глобус; в) магніт; г) полюс.

3. Робота з підручником.

Читання статей за підручником під магнітофонний запис. Складання діалогу в парах за питаннями підручника.

IV. Оцінювання і самооцінювання

Самостійна робота в зошитах. Взаємоперевірка.

V. Підбиття підсумків уроку

Розгадування кросворда в групах. Хто швидше відгадає задумане слово?

1			Г		
2			Л		
3			О		
4			Б		
5			У		
6			С		

1. Земля — величезний ... . (*Магніт*) 2. Планета, на якій існує життя. (*Земля*)

3. Паралель, яка поділяє земну кулю на Північну і Південну півкулі. (*Екватор*) 4. Земля — ... тіло. (*Небесне*) 5. Глобус у перекладі з латини. (*Куля*) 6. Північний і Південний ... . (*Полюс*)

Задумане слово — *глобус*.

VI. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Підготувати повідомлення (за групами):
  - 1 група: Сонце.
  - 2 група: Земля.
  - 3 група: Місяць.
  - 4 група: Глобус.
3. Опрацювання статей підручника.

УРОК 3

Тема. Обертання Землі навколо своєї осі. Зміна дня і ночі. Рух Землі навколо Сонця. Зміна пір року.

Мета: ознайомити зі зміною дня і ночі та пір року, обертанням Землі навколо своєї осі і рухом Землі навколо Сонця; формувати навички роботи в групах під час проведення спостережень за природою, міркувань за новою темою; розвивати монологічне мовлення, пізнавальну активність при підготовці повідомлень, міркувань; формувати в учнів уміння робити висновки, аналізувати під час вивчення нового матеріалу.

Обладнання: ілюстрація до теми, індивідуальні картки для опитування, картки для роботи в групах, ліхтарик, глобус Землі.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота у групах.

Спостереження.

Учитель запитує в учнів по черзі про стан неба, температуру повітря, опади та інші явища природи, напрям вітру. Також керівник перевіряє наявність заповнення календарів в інші дні.

2. Робота у групах.

Повідомлення учнів.

Сонце

Сонце — величезна куля із розжарених газів. На його поверхні температура 6000°C. Шпилькова голка, розжарена до такої температури, могла б убити людину за 150 км. Сонце знаходиться так далеко, що його промені потрапляють на Землю тільки через 8 хвилин. Воно таке величезне, що могло б умістити в себе більше мільйона Земель. Сонячні плями — це ділянки газу, температура якого нижча за температуру решти поверхні Сонця. Сонячний спалах — це величезні фонтани газу, що викидаються на мільйони кілометрів. Ніколи не треба дивитися прямо на Сонце, тому що яскраве світло шкідливе для очей.

Глобус

У перекладі з латинської мови слово «глобус» означає «куля». На глобусі обриси суші і води зображені так, як вони розташовані на нашій планеті. Першим виготовив глобус, на якому було зображене зоряне небо, давній правитель Лівії на ім'я Атлас. На його честь учені-картографи називають атласами систематичні зібрання різних географічних карт. Перший глобус Землі створив у 1492 році німецький учений-географ Мартін Бехайм. У Росії перший глобус з'явився 1713 року. Його подарували Петру I за врятування міста Тепінгема. Це була копія Земної кулі діаметром у 3,11 метра. На глобусі було позначено всі відомі на той час країни і моря. В середині глобуса стояли круглий стіл та стільці навколо нього. На стінах і стелі глобуса було зображено небозвід із сузір'ями.

Земля

Земля — третя планета від Сонця. Це єдина планета Сонячної системи, на якій є суша, вода, життя. На думку вчених, Земля утворилась 4 млрд. років тому. Маса Землі вимірюється ось таким числом: 6 000 000 000 000 000 000 тонн. (*Записати на дошці*). Товщина земної кори під поверхнею материків 30–40 км, під дном океану 6–8 км. Земля складається з 4 шарів: земна кора, мантія, зовнішнє ядро, суб'ядро. Земна кора тверда, а в глибині температура така висока, що всі гірські породи перебувають там у розплавленому стані. Якщо в земній корі з'являється глибока тріщина, то виникають вулкани. Земля «поводиться» так, ніби в ній заховано гігантський магніт. Тому вона притягує всі предмети, які розміщені на ній. Це і є сила земного тяжіння.

Місяць

Найближче до Землі небесне тіло — Місяць. Це її супутник. Місяць світить відбитим сонячним світлом. До Місяця людина долітає на ракеті за кілька

днів. А сонячний промінь від Місяця до Землі летить 1 секунду, доки ми повільно кажемо «р-раз». На Місяці є великі темні плями, їх називають морями: Море Хмар, Море Дощів. Але в них немає ні краплини води. На Місяці немає ні повітря, ні дощу, ні снігу, не буває похмурих днів. На Місяці є багато ям, які утворились внаслідок падіння величезних каменів. Космонавти, які були на Місяці, зібрали колекцію цих місячних каменів. Якщо щодня спостерігати за Місяцем, то можна помітити, що він постійно змінює свою форму. Це залежить від того, в якому положенні знаходиться Місяць між Сонцем і Землею. Із Землі ми бачимо лише освітлену Сонцем частину Місяця.

3. Самостійна робота за індивідуальними картками.

Варіант I

1. Наука про небесні тіла — це:
а) біологія; б) астрономія; в) хімія; г) фізика.
2. Що відносять до небесних тіл?
3. Що називають макетом Землі?
4. На які 2 півкулі ділиться Земна куля?
5. Що поділяє Землю на дві півкулі?

Варіант II

1. Як називається третя від Сонця планета?
а) Марс; б) Венера; в) Земля; г) Меркурій.
2. Закресли зайве слово: Нептун, зірка, Місяць, ракета, Сонце, Марс.
3. Які властивості має Земля?
4. Назвіть супутник Землі
5. Яку форму має Земля?

II. Мотивація навчальної діяльності

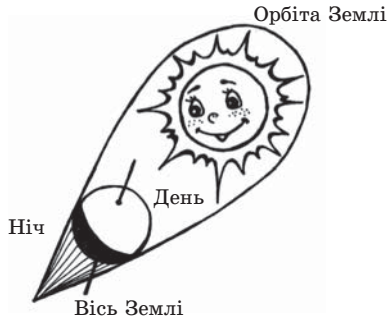
Бесіда.

— Прочитайте тему уроку. Про що ви дізналися, читаючи тему?

— А чому саме відбувається зміна дня і ночі, змінюються пори року, ви дізнаєтеся з сьогоднішнього уроку.

III. Сприйняття і засвоєння нового матеріалу

1. Слово вчителя. Демонстрування ілюстрації.

Земля рухається навколо Сонця, як і всі небесні тіла Сонячної системи. Вона рухається по орбіті, що має форму еліпса, із величезною швидкістю — 30 км за секунду. Крім того, Земля ще обертається навколо своєї осі.

2. Словникова робота.

Вісь — уявна лінія, що проходить через центр Землі і Північний та Південний полюси.

3. Слово вчителя з елементами бесіди.

Повний оберт навколо осі Земля робить за 24 години.

— Як називається цей час?

— Що ж відбувається під час доби на Землі? Чому?

4. Завдання учням.

Інсценування.

Один учень («Сонце») тримає у руках ліхтарик, який спрямовує на другого учня («Землю»). «Земля» робить оберти навколо своєї осі.

5. Бесіда.

— А що ж відбувається, коли Земля обертається навколо Сонця?

— Повний оберт вона робить за 365 днів. Як називається цей час?

— Що ви спостерігаєте протягом року?

— Чому ж відбувається зміна пір року?

— Давайте поспостерігаємо за рухом Землі і зробимо висновок.

Висновок. Коли до Сонця звернена Північна півкуля, вона одержує більше сонячного тепла і світла,

ніж Південна. У цей час тут літо, а в Південній півкулі — зима.

— Поміркуйте у своїх групах, коли настають весна і осінь? (Коли обидві півкулі повертаються до Сонця однаково.) Де може знаходитися наша планета зараз, восени?

IV. Оцінювання і самооцінювання

1. Робота з підручником.

Читання під магнітофонний запис статей підручника. Складання діалогів у парах за питаннями до статей.

2. Робота в зошитах (парна).

V. Підбиття підсумків уроку

1. Робота у групах.

Гра «Знайди неправильні твердження. Виправи помилку».

1. Земля обертається навколо своєї осі.
2. Вісь проходить через центр Землі і полюси.
3. Коли Земля обертається навколо своєї осі, відбувається зміна пір року. (Зміна дня і ночі)
4. Земля рухається навколо Сонця по орбіті.
5. Орбіта має форму кола. (Еліпса)
6. Коли Земля обертається навколо Сонця, відбувається зміна пір року.
7. Повний оберт навколо осі Земля робить за 24 години.
8. Повний оберт навколо Сонця Земля робить за 360 днів. (~ 365 днів)

VI. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Повторення попередніх тем.
3. Опрацювання статей підручника.
4. Додаткове індивідуалізоване завдання. Скласти повідомлення: «Уявлення людей про Землю».

УРОК 4

Тема. Горизонт. Сторони горизонту. Практична робота: визначення сторін горизонту на місцевості і карті.

Мета: удосконалювати навички групової роботи при вивченні нової теми: «Компас. Орієнтування за компасом» самостійно, при підготовці міркувань, розв'язування ребусів, кросворду; розвивати діалогічне мовлення в ході роботи в групах, монологічне мовлення при складанні міркувань; пізнавальну активність під час підготовки повідомлень; спостережливість; учити міркувати, аналізуючи об'єкти природи; знання роботи з компасом застосовувати на практиці.

Обладнання: картки (ребуси, кросворд, компас, сторони горизонту); ілюстрації місцевостей; глобус, компас.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Колективно-групова робота: спостереження за погодою.

2. Робота з підручником.

Складання в парах діалогів за матеріалами вивчених статей підручника.

3. Повідомлення учнів.

Слухання повідомлень учнів «Уявлення людей про Землю».

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Бесіда.

— Пригадайте уроки образотворчого мистецтва — малювання пейзажу. З чого слід починати малюнок? (З лінії горизонту).

— Сьогодні ми більше дізнаємося про горизонт, його сторони, будемо вчитися роботі з компасом.

2. Робота у групах. Відгадати ребуси.

(Обрій)

(Горизонт)

(Компас)

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Словникова робота.

Горизонт — частина земної поверхні, яку ми можемо охопити оком.

Лінія горизонту — уявна лінія, по якій небо ніби з'єднується із поверхнею землі.

2. Слово вчителя з елементами бесіди.

Частина земної поверхні на відкритих для нашого погляду місцях, де добре видно лінію горизонту, називається *відкритою місцевістю*, а горизонт — *видимим*, у лісах, горах і містах лінію горизонту не видно, тому таку місцевість називають *закритою*. До лінії горизонту неможливо наблизитися: вона постійно віддаляється.

— Поміркуйте, на яких ілюстраціях місцевість можна назвати відкритою, а на яких — закритою. Чому?

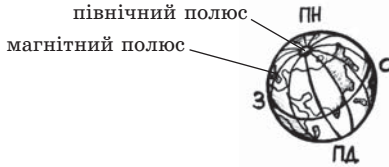
Горизонт має основні сторони: північ, південь, схід, захід.

Між основними сторонами горизонту знаходяться проміжні сторони: північний схід, південний схід, північний захід, південний захід (Пн.-Сх.; Пн.-З.; Пд.-Сх.; Пд.-З.).

3. Завдання учням.

Спробуйте розмістити проміжні сторони горизонту між основними.

4. Розповідь учителя. (Демонстрування ілюстрацій).

— Де знаходиться північ?

Ви вже знаєте, що Земля має властивості магніту, і на Землі два магнітних полюси — північний і південний. Від одного полюсу до другого йдуть силові магнітні лінії. Існує прилад для визначення сторін горизонту — компас. Магнітна стрілка компасу завжди вказує на північ.

5. Робота у групах. Опрацювання за підручником будови компаса і правил користування компасом. Кожна група має 1—2 компаси.

1) Підписати частини компаса.

2) Продемонструвати правила роботи з компасом. Зробити по 5 кроків на північ (I група), південь (II група), захід (III група), схід (IV група).

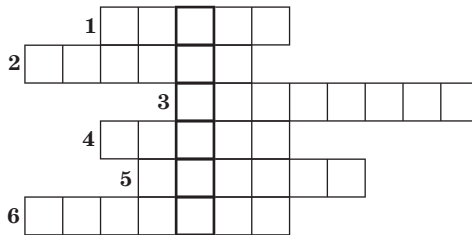
IV. Оцінювання і самооцінювання

Робота в зошитах. Взаємоперевірка.

V. Підбиття підсумків уроку

Робота у групах.

Розгадування кросворду на швидкість.

1. Яка планета має властивості магніту? (*Земля*)
2. Прилад для визначення сторін горизонту. (*Компас*)
3. Синонім до слова *обрій*. (*Горизонт*)

4. У який колір фарбується кінець стрілки компаса, що вказує на північ? (*Синій*)
5. Стрілка компаса завжди вказує на ... . (*Північ*)
6. Спеціальний важіль, який фіксує стрілку. (*Аретир*)

VI. Домашнє завдання

1. Опрацювання статей підручника.
2. Календар спостережень за погодою.
3. Індивідуалізоване завдання. Підготувати повідомлення про орієнтування на місцевості без допомоги компаса.

УРОК 5

Тема. План і масштаб. Умовні знаки на плані. Практична робота: креслення плану окремих предметів з використанням масштабу; зображення плану місцевості.

Мета: формувати в учнів уявлення про план і масштаб, учить креслити план місцевості, користуючись умовними знаками; розвивати спостережливість, діалогічне і монологічне мовлення, пізнавальну активність; удосконалювати уміння роботи в парах, групах; виховувати інтерес до уроків природознавства.

Обладнання: ребуси, ілюстрації «План, масштаб», «План місцевості», «Карта», геометричні фігури.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом (у парах).

Заповнення узагальнюючої таблиці спостережень за погодою за місяць. За заповненою таблицею учні складають діалог.

2. Фронтальне опитування.

Гра «Визнач правильне твердження».

- Горизонт — це прилад для визначення сторін горизонту. (Ні)

- За допомогою компаса визначають сторони горизонту. (Так)

- Стрілка компаса завжди вказує на північ. (Так)
- Протилежна сторона заходу — схід. (Так)
- До лінії горизонту можна дійти. (Ні)
- Земля — великий магніт. (Так)
- Якщо стояти обличчям на північ, позаду буде схід. (Ні)

2. Повідомлення учнів про орієнтування на місцевості без допомоги компаса.

1) Гриби ростуть на північній стороні дерев, чагарників, пнів. 2) У дерева, що стоїть окремо, з північної сторони росте менше гілок, ніж із сонячної, південної сторони. 3) На пнях відстань між річними кільцями ширша з того боку, з якого пень краще освітлений сонцем, із південного боку. 4) Мох на каменях і деревах завжди росте на північній стороні. 5) Біля пнів і купин ягоди журавлини, брусниці, чорниці краще ростуть із освітленої сонцем, південної сторони. 6) У мурашників крутий схил спрямовано на північ, а більш пологіший — на південь. 7) Мурахи будують свої мурашники з південної сторони дерев. 8) Навесні, коли починає пригрівати сонце, на південних схилах пагорбів сніг тоне швидше, ніж на північних.

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Завдання учням.

Розгадування ребусу.

(План)

(Масштаб)

2. Слово вчителя з елементами бесіди.

Слово *план* має багато значень. На уроках читання ви часто складаєте план оповідання, розповіді.

Із планом ви познайомилися і на уроках образотворчого мистецтва. Ви розміщуєте деякі об'єкти, які зображуються на передньому плані, середньому плані і задньому плані. Крім того, залежно від розміру зображуваного предмета, ви робите малюнок крупним

планом, а іноді — дрібним планом. Назвіть об'єкти, які зображені на різних планах (*Демонстрування ілюстрації*).

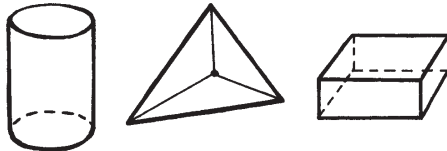

— Що ви складали за планом на уроках «Я і Україна»? Сьогодні на уроці ми дізнаємося ще про один план.

III. Опрацювання нового матеріалу

1. *Слово вчителя* з використанням наочності (об'ємних геометричних фігур, ґумок, сірникових коробок) та з елементами бесіди.

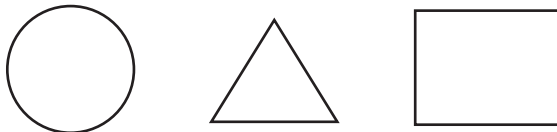
— Розгляньте ці предмети. Що це за геометричні фігури?

— Якщо ми поглянемо на них згори, які контури одержимо?

2. *Завдання учням.*

Креслення плану поданих вище предметів (склянки, сірникової коробки, ґумок різної форми).

— Що спільного між планами ґумок, склянки, сірникової коробки?

3. Слово вчителя з елементами бесіди.

Контури дрібних предметів, розглянутих згори, легко розташувати на аркуші паперу. А якщо предмети великі, як, наприклад, стіл, книга, дерево, парта, куц, клумба?

— Чи можна накреслити план такого розміру предметів?

Щоб накреслити план великого предмета, треба зменшити довжину його ліній у кілька разів.

— Чим відрізняється план стола від його малюнка? (Робота з ілюстрацією)

4. Практична робота.

Задача. Шкільна квіткова клумба має довжину 5 м і ширину 2 м. Щоб накреслити її план, що треба зробити?

Зменшимо її розміри у 100 разів. Які розміри одержуємо? (5 см і 2 см)

У такому разі ми говоримо, що застосовували масштаб: 1 см на плані відповідає 100 см дійсних розмірів. Записується масштаб так:

1 см — 1 м, або

1 см — 100 см.

Завдання. Накресліть план клумби і підпишіть його масштаб.

5. Колективно-групова робота.

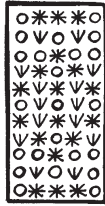
Задача. Пісочниця має розміри 3 м і 2 м. Накресліть план цієї пісочниці, якщо масштаб: 1 см — 1 м.

6. Розповідь учителя.

Ви навчилися робити план певних об'єктів. Так само робиться план місцевості. План місцевості — це креслення невеликої ділянки земної поверхні, зроблене в певному масштабі. Усі предмети зображуються за допомогою умовних знаків. Для креслення плану місцевості необхідно виміряти відстань між предметами та розміри самих предметів і зменшити їх за допомогою масштабу. На всіх планах і картках є умовні позначення.

Наприклад: План квіткової клумби

Умовні позначення

- *- Троянди
- ▽- Трава
- Ромашки

7. Самостійна робота.

Складання плану класної кімнати.

IV. Оцінювання і самооцінювання

1. Читання текстів підручника за методикою Кушніра. Тестові завдання.
2. Самостійна робота в зошитах.
3. Знайди помилку.

Мішаний ліс

Луки

Сад

V. Підбиття підсумків уроку

Учні складають діалог за вивченим матеріалом.

VI. Домашнє завдання

1. Опрацювання статей підручника.
2. Календар спостережень.
3. Індивідуалізоване завдання. Накреслити плани об'єктів на вибір.

УРОК 6

Тема. Карта. Види карт. Умовні знаки на картах. Практична робота: визначення відстаней за планом і картою з використанням масштабу. Читання плану і карти за умовними знаками.

Мета: дати поняття про географічну карту, паралелі, меридіани, умовні позначки географічних карт, елементарні уміння читати географічну карту; формувати уміння працювати в групах, парах; розвивати спостережливість, кмітливість, увагу, монологічне мовлення; виховувати інтерес до географії, акуратність і охайність при виконанні самостійних робіт.

Обладнання: географічні карти світу, України, контурні карти, зображення плану міста, глобус, ребус, «Лист юних мандрівників», таблиці «Україна», кросворд.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. *Повідомлення учнів* про складені ними плани об'єктів.

3. Фронтальне опитування.

1) Визначити правильне твердження. Гра «Так чи ні?».

- Плани предметів завжди креслять, не змінюючи їхніх розмірів. (Ні)

- У плані місцевості об'єкти позначено особливими умовними знаками. (Так)

- За планом предмета можна визначити розмір усіх його частин. (Ні)

- На плані місцевості ставиться стрілка Пн.-Пд. (Так)

- Місцевість у плані — невелика ділянка земної поверхні. (Так)

2) Гра «Продовж думку».

Щоб накреслити в зошиті план великого предмета, його розміри треба ...

3) Щоб накреслити план великого за розмірами предмета, ми повинні мати та знати: а) його колір; б) матеріал, із якого він зроблений; в) ширину, довжину; г) висоту; д) малюнок та фотографію; е) масштаб;

е) дійсні розміри предмета; ж) олівець; з) лінійку.

1 см — 100 м чи 1 см — 300 м;

1 см — 5 км чи 1 см — 4 км;

1 см — 60 км чи 1 см — 20 км.

«Більший масштаб ...».

4) Прочитайте і допишіть «Лист юних мандрівників».

«Дорогі друзі! Коли ми вийшли з та перейшли через , то потрапили до . Ліворуч від села простягалися , а праворуч — . На екскурсію до лісу спочатку ми йшли по , потім по . У лісі ми йшли по і дійшли до . Повертаючись, заглянули у та попрямували через . А переходячи річку, побачили .

II. Мотивація навчальної діяльності

Завдання учням.

Розгадування ребусу

К=КА

Ж

А

(Карта)

Висновок. На уроці ми познайомилися з картою, їх видами і значенням. Будемо вчитися читати карту.

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Бесіда з елементами розповіді. Використовування плану міста та географічної карти.

— Як зображено місто на плані?

— Які об'єкти ми бачимо на плані міста?

— Як позначено місто на карті? Чи показані на ній вулиці, парки, мости, будинки?

— На плані показано невеличкі ділянки земної поверхні, а на карті — більш значні території. Чому?

— Який масштаб на плані, а який — на карті?

— Як на плані і на карті позначено річки?

— Як на карті позначено гори і моря? Як на карті України позначені Карпатські гори, Чорне море?

(Учні порівнюють фізичну карту України з картою природних зон).

2. Словникова робота.

Географічна карта — це збільшене в багато разів зображення на якій-небудь площині окремих частин земної поверхні або всієї земної кулі.

3. Колективно-групова робота з картою України. Проблемно-пошукове завдання.

Заповнити таблицю, користуючись картою.

Україна

Міста	Річки	Озера	Моря

1 група: Північ України. *2 група:* Південь України. *3 група:* Захід України. *4 група:* Схід України.

4. Фронтальне опитування.

— Яка річка тече через усю територію України? Покажіть її, починаючи з витoku до гирла.

— Покажіть Чорне море, обводючи указкою його береги.

— Які корисні копалини добувають на території України?

— Знайдіть в умовних позначках пояснення до:

▲, ■, ▲, △ та складіть розповідь.

5. Слово вчителя.

Ви помітили на глобусі та картах нанесену географічну сітку. Лінії, які показують напрямок з півночі на південь, — меридіани, а із заходу на схід — паралелі. Паралель, яка поділяє земну кулю на Північну і Південну півкулі, називається екватором.

(Учні розглядають карту світу і глобус Землі та показують меридіани, паралелі, екватор).

6. Практична робота.

- 1) На контурній карті світу визначити полюси Землі, екватор, позначити сторони горизонту.
- 2) Використовуючи масштаб, визначити відстань між Києвом та Харковом.

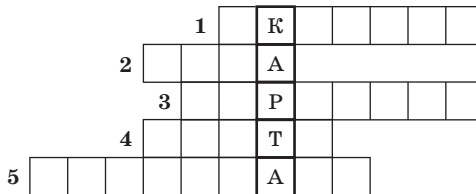
IV. Оцінювання і самооцінювання

1. Читання статей підручника за методикою О. Кушніра.
2. Практична робота в зошитах.
Перевірка проводиться учнями у парах.

V. Підбиття підсумків уроку

Робота у групах.

Розгадування кросворду «Карта» на швидкість.

1. Яка паралель поділяє Земну кулю на Північну і Південну півкулі? (*Екватор*)
2. Що позначається на карті синім кольором? (*Вода*)
3. Лінії з заходу на схід на карті. (*Паралелі*)
4. ▲ — ? (*Нафта*)
5. Лінії, які показують напрям із півночі на південь. (*Меридіани*)

VI. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Опрацювання статті підручника.
3. Індивідуальне завдання. Знайти в енциклопедіях матеріал, пов'язаний із картами. Підготувати невеличкі повідомлення.

УРОК 7

Тема. Океани й материки на Землі.

Мета: ознайомити з океанами та материками, їх розташуванням на Земній кулі; учити практичної роботи з контурними картами; вдосконалювати навички роботи в парах, групах, самостійної та практичної роботи; розвивати спостережливість, кмітливість, увагу, пам'ять, мислення; виховувати інтерес до вивчення географії.

Обладнання: індивідуальні картки, опорні схеми, ребуси, карти, контурні карти, кросворд.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Один з учнів повідомляє про стан погоди.

2. Повідомлення учнів про географічні карти.

3. Самостійна робота за індивідуальними картками.

Картка 1

Відгадай загадку.

Країни без людей, міста без будинків, ліси без дерев, моря без води. (Карта)

Картка 2

Укажи ознаки карти.

а) невелика ділянка земної поверхні; б) креслення великої ділянки земної поверхні; в) креслення, зроблене в дрібному масштабі; г) зображені гори, рівнини, озера, моря; ґ) об'єкти передані умовними знаками; д) орієнтуються на цьому кресленні за компасом; е) орієнтуються на цьому кресленні за паралелями і меридіанами.

Картка 3

Вибери правильну відповідь.

Географічна карта — це:

а) вигляд земної поверхні зверху; б) креслення, зроблене в певному масштабі; в) креслення великої ділянки земної поверхні, зроблене в дрібному масштабі, об'єкти на якому передані особливими умовними знаками.

Картка 4

На контурній карті України познач столицю України і наше місто (область).

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Бесіда.

— Що позначається на географічній карті синім кольором?

— Які річки та озера ви відшукали на карті на попередньому уроці? Яке море?

— Які ви знаєте ще моря, океани?

2. Завдання учням.

Розгадування ребусів.

(Ріка)

(Море)

(Океан)

(Озеро)

(Материк)

III. Опрацювання нового матеріалу

1. *Словникова робота* з практичним завданням.

Материк — це величезний масив земної кори, що виступає над рівнем Світового океану.

Завдання. Використовуючи географічну карту і карту півкуль, покажіть на карті материки, обводючи їх по контуру.

2. Слово вчителя.

Слухання магнітофонного запису, під час звучання якого вчитель показує названі материки на карті та користується опорною схемою «6 материків».

Нині існує 6 материків: Євразія, Африка, Північна Америка, Південна Америка, Австралія, Антарктида. Найбільший материк на Землі — Євразія.

Знаходиться він у Північній півкулі і омивається всіма океанами Земної кулі. На ньому розташовані дві частини світу — Європа і Азія. Ми з вами живемо на материк Євразія, а в частині світу — Європі. Другий за розміром материк — Африка. Одна його половина розташована в Північній півкулі, друга — у Південній. Північна Америка та Південна Америка розташовані в Західній півкулі і майже відділені один від одного екватором.

3. Проблемно-пошукове завдання. Робота в парах.

Знайти на карті Австралію і Антарктиду, з'ясувати, де вони знаходяться.

4. Практична самостійна робота.

Визначення на контурних картах материків.

5. Тестові завдання.

Варіанти відповідей:

а) Євразія; б) Антарктида; в) Північна Америка; г) Південна Америка; г) Африка; д) Австралія.

1) Найбільший материк на Землі.

2) В якого материка одна частина розташована в Північній півкулі, а друга — у Південній?

3) Найхолодніший материк.

4) Найменший материк.

6. Слово вчителя з елементами бесіди.

— Планету Земля можна було б назвати планетою Океан, бо Світовий океан займає 70 % поверхні Землі, а материки — 30 %. Світовий океан складається з 4 океанів.

— Знайдіть на карті ці океани, прочитайте їх назви.

— Як ви вважаєте, який океан найбільший? (Тихий океан).

Найбільша глибина Тихого океану — 11022 м.

— Береги яких материків він омиває?

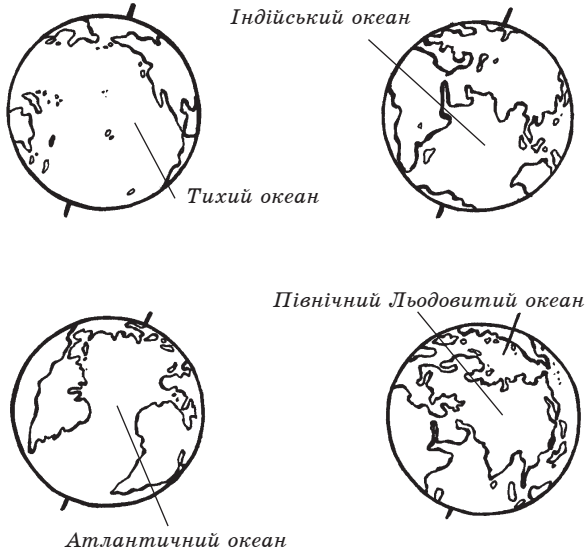
Другий за величиною — Атлантичний океан.

— Береги яких материків омиває цей океан?

Далі йде Індійський океан і найменший — Північний Льодовитий океан. Його глибина 5527 м.

— Подивіться, які материки омивають Індійський океан і Північний Льодовитий.

(Поступово на дошці вивішуються схематичні малюнки)

7. Самостійна практична робота.

На контурній карті позначити океани.

Взаємоперевірка.

8. Бесіда з елементами розповіді.

— Як ви вважаєте, що називають частинами океанів? (Моря)

Моря відділяються від океанів островами і півостровами і бувають окраїнними та внутрішніми.

9. Колективно-групова робота.

Проблемно-пошукове завдання.

1 група. Визначити, до якої групи морів (окраїнних чи внутрішніх) належать: Чорне море, Середземне море, Аравійське море.

2 група. Які з названих морів належать до Північного Льодовитого океану: Біле, Берингове, Баренцове, Чорне, Азовське, Лаптевих, Аральське, Східно-Сибірське.

IV. Оцінювання і самооцінювання

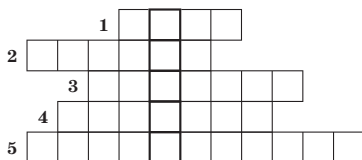
1. Читання статей підручника за методикою Кушніра.

2. Робота в зошитах.

V. Підбиття підсумків уроку

1. Робота у групах.

Розгадати кросворд «Океан».

1. Частина океану. (*Море*)
2. Другий за розміром материк. (*Африка*)
3. Північна і Південна ... (*Америка*).
4. На якому материка ми живемо? (*Євразія*)
5. Другий за величиною океан. (*Атлантичний*)

2. Робота в парах.

Складання учнями діалогу за матеріалами уроку.

VI. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Опрацювання статті підручника.
3. Індивідуалізоване завдання.

Підготувати повідомлення про материки та океани. Скласти ребуси.

УРОК 8

Тема. Особливості природи океанів і материків. Рослинний світ океанів і материків.

Мета: ознайомити з особливостями природи океанів і материків, їх рослинним світом; учити спостерігати, уважно слухати; розвивати пам'ять, діалогічне та монологічне мовлення; вдосконалювати навички роботи в групах, парах, навички самостійної, практичної роботи; виховувати допитливість, інтерес до вивчення географії.

Обладнання: індивідуальні картки, карти, ребуси, ілюстрації рослин.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. Повідомлення учнів про материки та океани.
Розшифрування придуманих ребусів.

3. Самостійна робота учнів за індивідуальними картками.

Картка 1

Закінчити речення.

1. На земній поверхні ____ материків і ____ океани.

2. Материки:

1) найбільший — _____;

2)

3)

4)

5)

6)

Картка 2

1. На земній поверхні ____ материків і ____ океани.

2. Океани:

1) найбільший — _____;

2)

3)

4)

Картка 3

1. Україна розташована на материку — _____.

2. Найхолодніший материк _____. Він розташований на _____ півкулі.

Картка 4

1. Україна розташована на материку — _____.

2. Найхолодніший океан _____.

Він розташований на _____ півкулі.

II. Мотивація навчальної діяльності

Бесіда.

— Про які види рослин ви дізналися в 3 класі? (Дерева, кущі, трав'янисті рослини, папороті, мохи, водорості).

— Які з цих видів ростуть на материках, а які — у Світовому океані?

Сьогодні на уроці ми ознайомимося з рослинним світом різних материків та океанів.

III. Опрацювання нового матеріалу

(Рекомендуємо використати географічний атлас «Світ і людина»).

1. Робота у групах.

Самостійна робота. Пошукове завдання.

Користуючись атласом, записати рослини материків.

1 група: Африка.

2 група: Австралія.

3 група: Північна Америка.

4 група: Південна Америка.

Перевірка групової роботи. Представник кожної команди зачитує повідомлення про рослинний світ материка.

2. Колективна робота.

Фронтальна пошукова робота за картами, атласом «Рослинність Антарктиди, Євразії».

3. Аудіювання.

Рослини морів та океанів

У морях і океанах живуть різноманітні водорості та водяні рослини. Найдрібніші з них — фітопланктон, яким харчується чимало морських тварин.

Великі водорості — ламінарії — утворюють цілі плантації. Вони містять багато йоду, тому становлять собою поживну цінність для риб та тварин, а також і для людини. Є водорості, схожі на траву. Вони — основний корм для ссавців. Морські водорості бувають червоного, коричневого або зеленого кольорів.

Сонячне світло проникає в море на глибину 100 метрів, тому тільки в цій товщі води ростуть і розвиваються водорості.

Тест

1. Які рослини живуть у морях і океанах?

а) трав'янисті рослини; б) фітопланктон; в) дерева; г) водорості; ґ) ламінарія; д) кущі; е) папороть; є) гриби.

2. На яку глибину проникає у море сонячне світло?

а) 100 м; б) 200 м; в) 50 м; г) 150 м; ґ) 300 м; д) 500 м.

3. Яких кольорів бувають водорості?
 а) синього; б) зеленого; в) жовтого; г) червоного;
 г) коричневого; д) білого.

IV. Яку водорість через те, що вона містить багато йоду, використовують люди?

- а) зелену; б) ламінарію; в) фітопланктон.

IV. Оцінювання і самооцінювання

1. Читання статей підручника за методикою О. Кушніра. Опрацювання ілюстрацій.
2. Складання дітьми діалогу в парах за матеріалами статей підручника.
3. Самостійна робота в зошитах.
Взаємоперевірка.

V. Підбиття підсумків уроку

1. Розгадування ребусів.

(Ламінарія)

(Модрина)

(Пальма)

(Кактус)

2. Бесіда.

- Що нового ви дізналися на уроці?
- Розкажіть про рослинний світ океанів.

VI. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Опрацювати статті підручника.
3. Індивідуалізоване завдання. Підготувати цікаве повідомлення про рослини материків та океанів.
4. Завдання за групами. Скласти розповіді з поданих тем.

1 група: «Рослини-рекордсмени». *2 група:* «У світі незвичайних рослин». *3 група:* «Плоди». *4 група:* «Рослини на службі у людини».

УРОК 9

Тема. Особливості тваринного світу океанів і материків.

Мета: ознайомити учнів із тваринним світом материків і океанів; удосконалювати вміння роботи в парах, групах, виконувати самостійні, пошукові роботи; розвивати допитливість, спостережливість, пам'ять, увагу, мислення, діалогічне та монологічне мовлення; виховувати інтерес до вивчення зоології, географії.

Обладнання: карта (атлас), енциклопедії, кросворд, ілюстрації тварин.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. Робота у групах.

Повідомлення учнів про рослинний світ материків та океанів. Демонстрування ілюстрацій з енциклопедій.

Рослини-рекордсмени

Найстарше дерево на Землі — сосна остиста, яка росте у горах США на висоті 3275 м. Цьому дереву 4900 років.

Найбільше дерево — секвоюдендрон гігантський, або мамонтове дерево, яке росте у США і має висоту 83 м та довжину навколо стовбура 24,11 м.

Найвище дерево — секвоя вічнозелена, яка росте в США і має висоту 110,33 м.

Найтовще дерево — каштан посівний, росте в Італії. Його вік 3600 — 4000 років. Воно має 5 стовбурів, що зрослися до купи і мають довжину навколо стовбура 64,2 м.

Найбільша водяна рослина — вікторія амазонська, що росте у Південній Америці і має розміри листка 1,2–2 м, а квітки — 30–40 см.

Рослиною із найбільшими квітами вважають рафлезію Арнольда, яка росте на Суматрі і має квітку вагою 6 кг і діаметром 1 м.

У світі незвичайних рослин

Існує 14 видів негорючих рослин. Серед них — плющ та розмарин.

Апданте (крокуючий) — мексиканський кактус-мандрівник. Переміщуватися його змушують вітри. Замість звичайного коріння у рослини є паростки, вкриті гострими шипами. Всі поживні речовини і вологу ця рослина дістає не із ґрунту, а з повітря.

У Мексиці ростуть так звані «динамітні дерева». Їхні плоди розміром з великий гарбуз у певний час «вибухають», розкидаючи на всі боки гостре насіння. У цей час краще триматися від них подалі.

На Аравійському півострові в Південно-Західній Азії є рослина, яка називається квіткою сміху. Її насіння розміром з горошину здатне викликати у людини сміх протягом 30–35 хв., після чого людина засинає.

В Індії росте рослина калір-канда. З'ївши один-два листочки цієї рослини, людина відчуває ситість протягом тижня, незважаючи на те, що в них немає ніяких поживних речовин.

У тропічних лісах Індонезії росте дерево кешпел, плоди якого такі духмяні, що навіть тіло людини, яка покуштувала їх, пахне фіалками.

Плоди

Найбільші плоди має сейшельська пальма (Індійський океан). Її висота тільки 25 м, а плоди — 50 см завдовжки. Хоч важать такі плоди близько 30 кг, вони добре тримаються на воді завдяки легкій оболонці.

Кокосова пальма (Індія, Південна Америка, Африка, Індонезія, Філіппіни) має плоди — кокосові

горіхи. Недозрілі плоди мають ~ 0,5 л прозорого, приємного на смак соку. Поступово у рідині горіха з'являються краплини олії, а з часом утворюється біле кокосове молоко.

Цінні для людини плоди має хлібне дерево (Океанія, Південно-східна Азія). Інколи вони досягають 1 м завдовжки, а в діаметрі — 0,5 м. Це і є «хлібини», що важать близько 20 кг.

Найбагатший на мідь плід — агрус.

Нещодавно було знайдено найстаріше насіння — йому минуло 10 тисяч років, і коли його висіяли, воно проросло.

Найбільше яблуко, яке було вирощено, важило 1 кг 450 г.

Рослини на службі у людини

Дуже цінний липовий мед. Із липового лика носять силетені личаки. На липових дошках писали картини, робили записи. Ліпа виділяє багато кисню і затримує пил, поглинає шкідливі речовини. Через те в містах вона живе до 60 років, а в лісах — до 300 і навіть 500 років.

Із цілющих трав і квітів виготовляють настоянки, відвари, сиропи, порошки, краплі, мазі від різних хвороб. Із пелюсток троянди готують варення, добувають дуже цінну трояндову олію, п'ють вітамінний чай. Троянда потрібна в парфумерній промисловості для виготовлення парфумів і кремів.

Отруйні рослини, що погіршують стан здоров'я людини або спричиняють її смерть, — це болиголов крапчастий, вовчник звичайний, блекота чорна, наперстянка пурпурова, мак снотворний, красавка, беладонна.

Пижмо звичайне (дика горобина) має дивовижну здатність точно вказувати розташування сторін горизонту: широка сторона (площина) листка спрямована на схід—захід, а ребра листків вказують на північ—південь.

2. Робота з підручником.

Тестове завдання за матеріалами підручника.

II. Мотивація навчальної діяльності

Бесіда.

— Пригадайте групи тварин, які ви вивчали у 3 класі. (Птахи, плазуни, комахи, земноводні, звірі, риби).

— Які з цих видів мешкають на суші, а які — у водних просторах?

— Що ви знаєте про земноводних, комах?

(Оголошення теми і мети уроку, демонстрування ілюстрацій).

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Самостійна робота (пошукова робота у групах).

Користуючись атласом (картою), зробити записи про тваринний світ материків.

1 група: Австралія. *2 група:* Північна Америка. *3 група:* Південна Америка. *4 група:* Африка.

Перевірка групової роботи. Представники груп зачитують повідомлення.

2. Колективна пошукова робота.

Знайти на карті тварин, які мешкають в Антарктиді, у Європі.

3. Слово вчителя.

(Можна використати магнітофонний запис тексту).

Тварини морів і океанів

У морях та океанах на різних глибинах живуть різноманітні тварини — від мікроскопічних бактерій до кашалотів і блакитних китів, що іноді досягають 30 метрів завдовжки і маси 160 тонн. Такі величезні і важкі тварини можуть існувати тільки в морях і океанах, тому що у воді можна не боятися того, що власна вага тварини роздавить її. Крім того, ці морські тварини дуже рухливі завдяки тому, що не мають міцного кістяка, як наземні тварини. Рухливість дозволяє їм долати у пошуках поживи великі відстані.

Плавати у воді пристосувалися навіть птахи. Такі птахи, як пінгвіни, давно втратили можливість літати, але набули вміння плавати. Пелікани можуть

пірнати і пропливти під водою до 16 метрів, при цьому вони ніколи не випускають здобич із дзьоба.

У Світовому океані живе багато різноманітних риб. Найбільша з них — китова акула — виростає до 20 метрів завдовжки.

Кити, кашалоти, дельфіни — не риби. Це ссавці, що пристосувалися до життя у морі. Вони дихають повітрям і під водою можуть перебувати не більше 40 хвилин.

На березі народжуються діти в тюленів, моржів і морських левів, але вже через кілька годин після народження в деяких видів тюленів дітлахи намагаються потрапити в море.

З усіх морських тварин найрозумнішими вважаються дельфіни. Вони спроможні розуміти один одного, передаючи на багато десятків кілометрів понад 400 звукових сигналів.

Тест

1. До якої групи тварин належать кити, кашалоти, дельфіни?

а) риби; б) земноводні; в) ссавці; г) плазуни.

2. Найбільша риба — це:

а) кашалот; б) китова акула; в) кит; г) сом.

3. Найрозумніша морська тварина — це:

а) синій кит; б) акула; в) дельфін; г) тюлень.

4. Які птахи втратили можливість літати, але набули вміння плавати?

а) пелікани; б) пінгвіни; в) фламінго; г) чайки.

5. Які тварини народжуються на березі морів?

а) кити; б) морські леви; в) моржі; г) дельфіни; г) тюлені; д) акули.

6. Чому кити і кашалоти не можуть жити на суші?

а) мають велику вагу; б) не мають лап; в) не дихають киснем; г) не мають корму на землі.

IV. Оцінювання і самооцінювання

1. Робота з підручником.

Читання статей підручника за методикою О. Кушніра.

Складання учнями в парах діалогу за матеріалами підручника (статті, малюнки).

2. *Самостійна робота* в зошитах.

3. *Бесіда*.

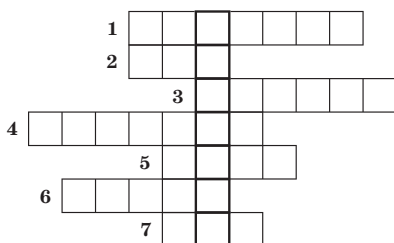
— Що нового дізналися на уроці? Дайте самооцінку своїм знанням.

— Чиї відповіді найбільше сподобалися?

V. Підбиття підсумків уроку

Робота у групах.

Розгадування кросворду «Тварини».

1. Євразія — це ... . (*Материк*)

2. Ой, який кошлатий звір,

Поважний, як король!

Скоро з Африки йому

Надішлють бандероль. (*Лев*)

3. (Малюнок) — який це материк? (*Африка*)

4. Цю спортсменку кожен знає —

Видатна стрибунка.

Йй ніщо не заважає,

Навіть повна сумка. (*Кенгуру*)

5. Акула — велика ... . (*Риба*)

6. Світовий ... . (*Океан*)

7. Я великий, важкий,

Мов ракета, стрімкий.

В океані живу —

Випірнаю, пливу. (*Кит*)

VI. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.

2. Опрацювання статей підручника.

3. Підготувати повідомлення про тварин материків та океанів: 1 група — павуки, комахи, скорпіони; 2 група — ссавці; 3 група — птахи; 4 група — риби.

(Кожна група вибирає материк чи океан, про який готуватиме розповідь).

УРОК 10

Тема. Населення Землі.

Мета: дати дітям уявлення про населення Землі; вчити працювати з картами, у контурних картах; формувати навички роботи у групах, самостійно; розвивати пізнавальну активність, спостережливість, увагу, мовлення; виховувати товариські почуття, інтерес до вивчення географії, працелюбність.

Обладнання: географічні карти, контурні карти, ілюстрації «Населення Землі», ребус.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. Робота у групах.

Повідомлення учнів про тваринний світ материків та океанів.

Павуки, комахи, скорпіони

Усього існує близько 40 000 видів мух. Муха цеце, яка мешкає в Африці, переносить смертельні мікроби сонної хвороби. Великі австралійські мухи-хижаки живляться іншими мухами, висмоктуючи з них соки.

Важко знайти місце в природі, де не жили б павуки. Вчені описали 35 тис. видів павуків. Майже всі павуки отруйні. Павук сцитодес, який мешкає в Шрі-Ланці, має «бойову слину», яка не тільки клейка, а й отруйна: доторкнувшись до мухи, вона її зв'язує і вбиває.

Азіатські павуки-птахоїди вбивають здобич отруйним укусом. Вони полюють на комах, мишей і навіть на дрібних птахів.

Скорпіони — рідня павуків. Скорпіон дюранги мешкає у Мексиці і вбиває людину за 1 годину. За останні 35 років від його укусу померло близько

1600 людей. Скорпіони ловлять комах передніми клешнями і вбивають її уколом хвостового жала.

Існують мурахи, у яких є свої раби. Це мурахи Амазонки. Вони нападають на інших мурашок, щоб захопити рабів для виконання роботи.

Ссавці

Слони бувають африканські та азіатські. Це стадні тварини, хоча є такі слони-самітники, які мандрують самі-одні. Положення хобота та вух демонструє важливі відомості про настрій слона. Якщо хобот висить вільно, а вуха ритмічно поплескують, це означає, що слон відпочиває. Широко розкриті вушні раковини і піднятий хобот, що супроводжуються різкими звуками, свідчать про те, що він збуджений. Швидке плескання вухами — приманювання слоненят.

Тупайї — мавпи, які мешкають в Індії, Індонезії, на Філіппінах. На горлі вони мають пахучі залози. Обходячи дозором своє володіння, тупай притискує горло тут і там до гілля, треться об каміння та інші предмети. Якщо почує запах незнайомого родича, то здійсмає шалений галас і шум.

У джунглях Амазонки й Оріноко живе мавпа, котра, як сови, провадить нічний спосіб життя: уночі «тероризує» сонних птахів, жаб, комах. Її називають мирикинда, або дурукулі. Уночі мирикинди наповнюють джунглі різноголосими концертами. У них чується і собачий гавкіт, і котяче нявкання, і рев агуара, а іноді тихий, мелодійний щебет.

Яка найвища тварина на Землі? Жираф. Язик жирафа завдовжки близько 46 см. Захищається від небезпеки різними способами: передусім забарвлення шкіри робить тварину майже невидимою; у жирафа гострий слух і зір; він може бігти галопом зі швидкістю понад 50 км/год і перегнати найшвидшого коня.

У Південній Америці мешкають лівивці. Ці тварини сплять по 18 годин на добу на деревах. Іноді вони сповзають на землю, відшукують річку або озеро, не вагаючись, пірнають туди і легко плавають. У лівивця слабкі розумові здібності, тому що мозок дуже малий.

Птахи

У Центральній та Південній Америці живуть представники родини горобців — річники. Вони будують цікаві гнізда із землі та глини, додаючи трохи стеблин і гною. Спочатку річники качають «цеглини» вагою по 3–5 грамів, а потім на парканах, дахах будинків будують із них фундамент для майбутнього будинку, роблять круглі стіни, над ними — дах. На один такий будинок вагою 4–7 кг припадає від 1500 до 2500 «цеглин».

У Африці мешкають птахи-миші. Лазять по стовбурах «по-мишачому» швидко і спритно.

Який папуга найбільше говорить? Це жакко. Понад сто слів і зворотів може запам'ятати жакко. Живе в Африці.

Чи всі птахи літають? В Африці живе страус, який має довгі сильні ноги, довгу шию, короткий хвіст. Він втратив уміння літати, проте бігти може із швидкістю 70 км/год, при цьому кроки-стрибки його завдовжки 3–4 м.

Євразійська пташка-скелелаз збігає вгору і вниз по скелях, чіпляючись довгими і гострими кігтями, і використовує для підтримки хвіст. Вона розшукує комах у тріщинах скель.

Риби

Чи можуть риби літати? У водах Світового океану налічується близько 60 видів летючих риб. Перед польотом летюча риба розганяється, швидко працюючи хвостом. Грудні плавці при цьому притиснуті до боків. Вистрибнувши на поверхню, вона розпускає їх і продовжує бити по воді хвостом. Потім із швидкістю 30 км/год риба піднімається над поверхнею води і летить вже із швидкістю 60 км за годину на висоті 1,5 м. Пролетіти вона може до 50 метрів.

Існує цікава риба — лоцман. Її розміри 30–50 см. Плавають лоцмани біля тіла акули. Часто плывуть близько акулочої пащі. Акули їх ніколи не чіпають і навіть дозволяють у разі небезпеки ховатися у їхній пащі. Чому це так? Лоцмани знищують усяких паразитів на тілі акули.

Найбільша у світі риба — китова акула. 1949 року впіймали акулу зав довжки 12,65 м, вагою 15 т. Китова та гігантська акули — наймирніші.

Карликова колюча акула — найменша з акул. Її доросла особина має всього 15 см довжини.

На Далекому Сході мешкає незвичайна риба — це чіпкий окунь 8–20 см завдовжки. Чіпкі окуні можуть вилазити на берег за допомогою рухливої луски, яка вкриває зябра. Вони чіпляються нею за землю. Такого окуня можна знайти навіть на дереві на висоті 1,5 м. Зябра цих риб так пристосувались, що можуть дихати певний час повітрям.

Риба-вітрильник — це великий хижак. Обтічне тіло допомагає їй плавати швидше за інших, із швидкістю понад 100 км/год.

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Завдання учням.

Відгадати ребус.

(Українці)

2. Бесіда з елементами розповіді.

— Як називають людей, що живуть в Україні?

— Які національності, крім українців, мешкають у нашій країні?

— Люди яких національностей мешкають на Землі?

(Повідомлення теми і мети уроку).

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Робота у групах.

Бесіда за картами. Учні повинні розглянути карти частин світу і назвати країни та їх основних мешканців.

Завдання для груп: записати населення за частинами світу.

1 група: Північна і Південна Америки.

2 група: Африка, Австралія.

3 група: Азія.

4 група: Європа.

2. Проблемне питання.

— Скільки народів існує у світі?

3. Слово вчителя.

У світі існує багато різних народів. У кожного своя культура, релігія і звичаї. Люди поділяються на

раси. У людей різних рас — різні обличчя і будова тіла. Можливо, це тому, щоб їм було легше жити, бо кожна частина світу має свій особливий клімат та природні умови.

Чорна шкіра допомагає захистити людей від сонця у спекотних, сухих місцях. Люди, які мешкають в країнах із похмурою погодою, переважно мають бліду шкіру. Це допомагає їм отримати необхідні вітаміни від сонця. У людей, що завжди мешкають в умовах холоду й морозу, очі дещо звужені, бо таким чином повіки захищають їх від холоду.

4. Бесіда.

— У яких країнах люди мають переважно темну шкіру?

— Населення яких країн має світлу шкіру?

— Що ви знаєте про особливості клімату цих країн?

5. Індивідуалізована робота.

Робота з контурними картами.

Вибрати частину світу і визначити країни.

IV. Оцінювання і самооцінювання

1. Читання статей підручника за методикою О. Кушніра.
2. Самостійна робота в зошитах.

V. Підбиття підсумків уроку

Бесіда.

— Із представниками яких національностей ви зустрічались?

— Чи відрізняються ці люди від українців? Чим саме? (Спосіб мислення, звичаї, світогляд).

VI. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Опрацювання статей підручника.
3. Підготувати невеликі повідомлення про різні народи світу.

УРОК 11

Тема. Охорона природи на Землі.

Мета: ознайомити учнів з охороною природи на Землі, удосконалювати навички групової, самостійної роботи; розвивати пізнавальну активність, спостережливість, увагу, пам'ять, мовлення; виховувати прагнення бережливо ставитися до природи, брати участь у її охороні.

Обладнання: ілюстрації, схема, кросворд, магнітофонний запис.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. Індивідуалізована робота.

Повідомлення окремих учнів про населення Землі.

Населення Землі

Найвищі люди у світі — з африканського племені ватуссі. Зріст більшості їх чоловіків сягає понад 183 см. Найнижчі люди теж мешкають в Африці. Пігмеї із Заїру на зріст не вищі 145 см.

Найбільш відстале плем'я, яке живе як у добу кам'яного віку, було знайдене на Філіппінах 1971 року.

У світі налічується майже 5 мільярдів людей. Щохвилини народжується близько 140 дітей.

Майже у всіх країнах світу мешкають цигани. Вони — вихідці з Індії. Особливої слави зажили як чудові музики, танцюристи та співаки.

Непал — азіатська країна, де існує чимало історій про йеті — «снігову людину». За непальським повір'ям, йеті схожі на людиноподібних мавп. Вони мешкають високо в Гімалаях, у важкодоступних місцях. Але жодна експедиція не зустріла йеті, хоча сліди великої істоти все-таки знайшли у снігах Гімалаїв.

У М'янмі мешкає плем'я падаун. Дівчаткам цього племені одягають на шию мідні обручі. З віком додають щоразу нові, доки шия не витягнеться до неприродної довжини.

У Таїланді склалося особливе ставлення до слонів. Щороку таїландці влаштовують грандіозне свято слонів. Чого тільки тут не побачиш! І перетягування

канату між слонами і людьми, і змагання слонів у бігові, і естафету з перешкодами із пляшок, динь та кавунів, і футбольний матч. Особливо цікаве полювання з ласо, коли погонич, сидячи на слоні, намагається накинати ласо на шию одного із слоненят, що бігають по полю. Найцікавіше видовище — випробування на спритність, коли слони переступають через людей, що лежать близько одне від одного.

II. Мотивація навчальної діяльності

Бесіда.

— Пригадайте, що ми вивчали у розділі «Планета Земля»? (Планети, океани, материки Землі, рослини і тварин, населення Землі).

— Продовжте речення: «Щоб вижити самій, людині треба ...» (охороняти природу і бережливо до неї ставитися).

(Оголошення теми і мети уроку.)

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Завдання учням.

Скласти оповідання за малюнком.

2. Слово вчителя.

Заводи, фабрики та електростанції виготовляють багато корисного для людини, проте вони створюють небезпечні для природи умови. Це величезна кількість відходів, що забруднюють атмосферу, воду, ґрунт. Отрута, яка міститься у відходах виробництва, знищує рослини і тварин, загрожуючи життю людини.

Усі відходи, що зливаються в річки, потрапляють до морів і океанів. Це спричиняє масову загибель риб і морських птахів. Із морських танкерів, що зазнали аварії, у моря виливається величезна кількість

нафти, яка отрує навколишнє середовище. Від розливів нафти гинуть тисячі птахів, морських видр, тюленів і дельфінів.

Від спалювання нафти, вугілля і газу в атмосфері накопичується вуглекислий газ, що призводить до виникнення парникового ефекту — потепління на всій планеті. Це може призвести до танення льодів на полюсах нашої планети. Унаслідок цього підвищиться рівень океану, води якого можуть затопити багато островів. Крім того, парниковий ефект може призвести до виникнення тайфунів, посух і повеней, що загрожує не тільки рослинам і тваринам, а й життю людей.

3. Фронтальне опитування.

1. Що забруднюють відходи заводів, фабрик, електростанцій?

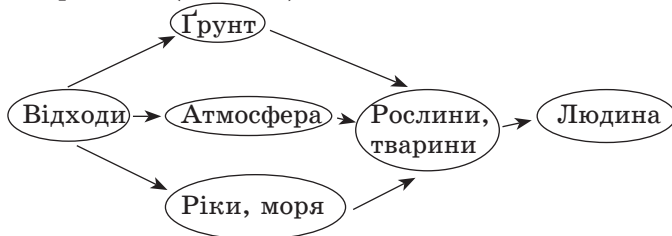
2. Яка шкода від нафти, що вилася у море?

3. Що накопичується в атмосфері від згоряння нафти, газу, вугілля?

4. До чого може призвести парниковий ефект?

4. Колективна робота.

Складання ланцюга загибелі природи від отруйних речовин (відходів).

5. Бесіда.

— Чи можна запобігти забрудненню навколишнього середовища?

— Що встановлюють на заводах і фабриках, щоб не забруднювати повітря, річки, озера, моря? (Очисні споруди із спеціальними фільтрами).

IV. Сприйняття і засвоєння навчального матеріалу

1. Завдання учням.

Пояснити прислів'я.

1) Зрубали дерева — прощайте, птахи. 2) Ліс і вода — брат і сестра. 3) Бережеш дерево — бережеш

життя. 4) Багато лісу — не губи, мало лісу — бережи, нема лісу — посади. 5) Де знищується природа, там закінчується життя. (Нар. тв.)

2. Колективна робота.

Учні читають оповідання і відповідають на поставлені питання.

Лісова прогулянка

Оля і Ліда, маленькі дівчатка, пішли до лісу. Після тривалої дороги сіли на травичку відпочити і пообідати. Витягли з торбинки хліб, масло, яйця. Закінчуючи обідати, раптом почули неподалік спів соловейка. Зачаровані чудовою піснею, Оля і Ліда сиділи, боячись поворухнутися. Аж ось соловейко перестав співати.

Оля збрала залишки своєї їжі та клапти паперу і кинула під кущ. Ліда ж загорнула в газету яєчні шкаралупи та крихти хліба і поклала пакет у торбинку. «Навіщо ти береш з собою сміття? — запитала Оля. — Кинь під кущ. Ми ж у лісі. Ніхто не побачить».

Учитель.

— Чого вчить це оповідання?

— Що б ви відповіли Олі?

— Як би вчинили ви?

3. Робота у групах.

Складання у групах схематичних ілюстрацій за правилами поведінки серед природи. З ілюстрацій складається колективне панно «Не заповдіюйте шкоди природі».

Орієнтовне панно

V. Оцінювання і самооцінювання

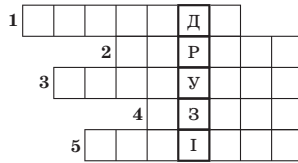
1. Читання статей підручника під магнітофонний запис.

2. Самостійна робота в зошитах.

VI. Підбиття підсумків уроку

Робота у групах.

Розгадування кросворду «Друзі».

1. Завдання людства — охороняти і берегти ...
Землі. (*Природу*)

2. Домівка для птахів та деяких звірів; годівниця;
очисник повітря. (*Дерево*)

3. Очисні ... . (*Споруди*)

4. (*Озеро*)

5. Таке велике, що займає увесь світ, таке маленьке,
що в щілину зайде. (*Повітря*)

VII. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.

2. Опрацювання статей підручника.

3. Розподілившись за групами, підготувати повідомлення на теми: «Загроза природі»; «Користь рослин»; «Корисні тварини»; «Пам'ятка індивідуальної поведінки у природі».

УРОК 12

Тема. Узагальнення і систематизація знань за розділом.

Мета: узагальнити знання дітей за розділом «Планета Земля»; формувати вміння міркувати, аналізувати; удосконалювати навички групової роботи; виховувати допитливість, творчі здібності, пізнавальну активність, бережливе ставлення до природи, товариські почуття; розвивати пам'ять, увагу, мовлення, творчу уяву.

Обладнання: карти, кросворд, ребуси, ілюстрації.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. Робота у групах.

Повідомлення учнів про охорону природи. Використання ілюстрацій.

Загроза природі

В атмосферу щорічно викидається понад 120 млн. т вугільного пилу, близько 300 млн. т промислового і побутового аерозолі (викиди автомобілів, літаків, тепловозів, заводів тощо).

На території України забруднено 5 млн. га землі. 7,4 тис. км² площі України займають території екологічного лиха.

У 78 містах України забруднення повітря перевищує допустимі норми у 60 разів.

У недавньому минулому вимерли і зникли з території Європи тур (або дикий бик), тарпан (або дикий кінь), кулан, зубр, росомаха і летюча білка.

Користь рослин

Гектар лісу протягом року очищує 18 млн. кубічних метрів повітря. Тільки саме листяне дерево бук «виробляє» за годину 1 кг 700 г кисню і на день може задовольнити потреби 64 людей.

Велика береза, пошкоджена сокирою, може втратити за весну до 200 л соку.

20 кг макулатури зберігають одне дерево. 1 т макулатури рятує від вирубування 0,4 га лісу.

Корисні копалини

Синиця збирає 500–600 гусениць за день, а малий строкатий дятел — близько 1000 різних комах і личинок. Мурашки ж з одного мурашника знищують їх у десятки разів більше. За рік можуть знищити 20 млн. комах.

Сонечко є грізним ворогом попелиці. За день сонечко з'їдає сотню попелиць.

Для існування одного вовка у північних лісах потрібно 100 лосів. Але якщо винищити вовків, то надмірно розводяться лосі і завдають шкоди лісу.

Доросла сова за рік з'їдає 1000 полівок.

Метелики запилюють рослини.

Пам'ятка індивідуальної поведінки у природі

Не зривай даремно листя з дерев, не рви траву! (Кожна зелений листок, кожна травинка виділяє в повітря кисень). Не ламай гілля!

Найкраща квітка та, що квітує там, де зроста.
Не губи її!

Не знищуй неїстівних грибів! Для людей вони отруйні, а для лісових мешканців — ліки і харч.

Не галасуй у весняному лісі! Ти злякаєш пташку, вона злетить з гнізда; яєчка, які вона насиджувала, заохолонуть, і з них ніколи не виведуться пташенята.

Не зачіпай гнізда! Пташка може покинути його.

Не лови метеликів!

Не каламуть джерела! Чиста вода — велике багатство.

Прослідкуй, щоб у лісі не залишилось непогашеного вогню.

Не залишай після себе сміття в лісі!

II. Систематизація і узагальнення знань

1. Завдання учням.

Розгадування ребусів.

(Марс)

(Плутон)

(Сатурн)

(Меркурій)

2. Бесіда.

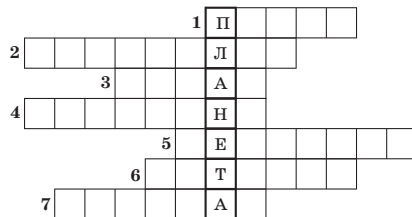
— Що означають ці назви?

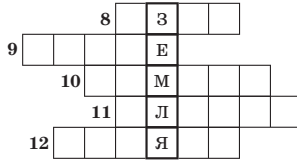
— Які ви ще знаєте планети?

— Що ви пам'ятаєте про планети?

3. Робота у групах.

Розгадування кросворду «Планета Земля».

1. Північний ... . (*Полюс*)
2. Найменший материк. (*Австралія*)
3. Світовий ... . (*Океан*)
4. Умовна межа між земною поверхнею і небом.
(*Горизонт*)
5. Найближча до Сонця планета. (*Меркурій*)
6. Антарктида — це ... (*Материк*)
7. Для позначення на карті зменшених предметів використовується ... . (*Масштаб*)
8. Євразія поділяється на частини світу: Європу і ... (*Азію*)
9. Найближча до Землі зірка. (*Сонце*)
10. Прилад для визначення сторін горизонту.
(*Компас*)
11. Модель Землі. (*Глобус*)
12. Супутник Землі. (*Місяць*)

4. Робота з картами.

Показати і назвати материки і океани. Розказати про їх тваринний і рослинний світ.

III. Підбиття підсумків уроку

Складання художніх оповідань про бережливе ставлення до природи.

IV. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Творча робота: складання ребусів, кросвордів за розділом, підготовка цікавих повідомлень.

ЧАСТИНА II. НАША БАТЬКІВЩИНА — УКРАЇНА

УРОК 13

Тема. Україна на планеті Земля. Розташування України на карті.
Практична робота: читання карти України за умовними знаками.

Мета: дати учням уявлення про розташування України на планеті Земля і на фізичній карті; розвивати пізнавальну активність і здатність до творчості, до самовираження і спілкування в сумісній діяльності; виховуючи любов до рідної землі, бачити прекрасне навколо, прищеплювати почуття гордості за свою землю.

Обладнання: глобус, фізична карта, картини природи України, контурні карти України.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Завдання учням.

Побудувати діалог (усно), використовуючи подані слова і словосполучення.

Пора року, місяць, стан неба, світить сонце, тепло чи холодно, вітер, його напрям, роботи на полях, городах, поведінка звірів і птахів.

2. Бесіда.

— Як називається наша країна?

— Які ви знаєте вірші про Україну?

(Читають вірші 2–3 учні, яким дав завдання вчитель на попередньому уроці).

— Знайдіть на глобусі материк Євразія. На ньому розташована наша Батьківщина — Україна.

— На якій півкулі розташований цей материк?

— Якими океанами він омивається?

— Порівняйте зображення нашої країни на глобусі, карті півкуль і карті України. На глобусі наша країна здається невеликою, на карті вона значно більша. Чому так виходить?

— Так, це залежить від масштабу. Подивіться і прочитайте масштаб на глобусі, на фізичній карті півкуль і фізичній карті України. Порівняйте масштаб.

II. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя.

Україно! Наша рідна земле! Чарівний і неповторний краю! Хіба є змога відвести погляд від твоїх широких рівнин, укритих золотими нивами пшениці, від квітучих луків із вербами, що купають свої коси в тихій заводі річок, від густих лісів, наповнених дивними ароматами?

Нині площа України становить 603,7 тис. кв. км. Розмірами території вона поступається лише Росії та Казахстану, а в Західній Європі перевищує площу найбільших країн — Франції та Іспанії. Довжина кордонів — 7590 км, серед них 1959 — морські. *(Учні відкривають свої атласи і проводять олівцем по цьому кордону).*

На південному заході державний кордон проходить по Дунаю, на півдні України межа йде Чорним та Азовським морями. Чорне море є частиною Атлантичного океану і займає величезну глибоководну заглибину із плоским дном. Його найбільша глибина — 2245 м. Уявіть і порівняйте: ваш зріст — 1 м, а глибина моря — 2245 м. Тому вона має сприятливі умови для розвитку морського транспорту.

2. Робота у групах.

Учитель розбиває клас на групи і дає завдання.

1 група. Знайти і виписати сусідів України на заході, сході і півдні.

2 група. Знайти і виписати назви річок України (найбільших).

3 група. На фізичній карті знайти і виписати назви гір, височин, рівнин України.

Після виконання роботи проходить обмін інформацією між групами з показом об'єктів на фізичній карті України.

3. Слово вчителя.

Сусідами України є Росія, Білорусь, Молдова, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія.

Західний кордон України проходить по р. Західний Буг, Волинській височині, Карпатах, виходить до Середньо-Дунайської низовини і далі повертає на схід, перетинаючи Карпати, виходить до меж з Молдовою.

Україна багата річками. На кожний квадратний кілометр її території припадає 250 м річок. На її території налічується до 70 тис. річок і струмків. Найбільшими річками нашої країни є Дніпро, Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець, Дунай. (*Учитель показує на карті*).

4. Самостійна робота.

На фізичній карті України (контурній) червоним олівцем позначити кордон України і підписати назву столиці нашої Батьківщини.

5. Фронтальне опитування.

Учитель називає країни, а учні визначають, чи є вони сусідами України.

6. Робота з підручником.

Опрацювання статті у підручнику «Україна на глобусі і на фізичній карті» (*читання під магнітофон*).

Відповіді на запитання в кінці статті.

7. Практична робота.

— Знайдіть у своїх атласах на фізичній карті України, які корисні копалини є на території нашої країни.

— Прочитайте назви міст України.

— У яких із них ви бували?

8. Завдання учням.

Гра «Заповни глечик».

У вчителя в руках глечик. Учні називають міста України і заповнюють глечик.

III. Підбиття підсумків уроку

— Як називається країна, в якій ми живемо?

— Де вона розташована?

— Назвіть річки, міста України.

— Чим багата наша Батьківщина?

IV. Домашнє завдання

1. Позначити на контурній карті міста України.

2. Завдання на вибір: а) знайти і прочитати додаткову літературу про Київ і скласти розповідь (7–8 речень); б) скласти розповідь про Україну за планом.

План

1) Розташування на глобусі і карті.

2) Природа України, річки, моря.

3) Природні багатства.

3. Спостереження за змінами у природі та погодою.

УРОК 14

Тема. *Форми земної поверхні України.*

Мета: ознайомити учнів із формами земної поверхні України; формувати вміння порівнювати предмети, визначати їхні найістотніші ознаки, розвивати спостережливість, уміння аналізувати, виховувати бережливе ставлення до природи, любов до рідної землі, прагнення охороняти і примножувати природу рідного краю.

Обладнання: фізична карта України, контурні карти, таблиці із зображенням форми поверхні суші, муляжі, індивідуальні картки.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди та зміни в природі.

2. Робота у групах.

Орієнтовні повідомлення учнів.

Київ

Столицею України є Київ. Це визначний центр культури і архітектури. Місто налічує двадцять п'ять музеїв, які є справжньою гордістю киян. Київ — найбільше місто в Україні. Йому вже понад 1500 років. Місто розкинулось на обох берегах широкого Дніпра. Навесні воно потопає в зелені та квітах.

Україна

Дніпро (довжина — 2285 км) — це третя за величиною річка в Європі, належить до 27-ми найбільших річок світу. Живлять її приблизно 1200 річок. Впадає в Чорне море. З ім'ям Дніпра пов'язана історія становлення слов'янської держави — Київської Русі. Про Дніпро складено багато пісень, віршів, поем, художніх творів.

Наша Вітчизна велика і багата. Площа України становить 603,7 тис. кв. км. У Західній Європі вона

перевищує площу найбільших країн — Франції та Іспанії.

В Україні зима не дуже холодна, літо тепле і тривале, опадів достатньо, ґрунти родючі. Найхолодніший місяць — січень, найтепліший — липень. Загалом температурні умови України сприятливі для одержання високих врожаїв різних сільськогосподарських культур.

3. Робота за картками.

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Бесіда.

— Які форми земної поверхні ви знаєте?

— Покажіть їх на таблицях.

— Як рівнини поділяються за своєю формою?

— Як на карті позначають різні форми земної поверхні?

2. Колективна робота.

Учитель записує на дошці або на картках речення, а учні повинні, прочитавши їх, додати кінцівку.

— Великі простори суші з майже рівною поверхнею — це ... (рівнини).

— На рівнинних землях добре вирощувати ... (пшеницю, кукурудзу, буряк, картоплю).

— Підвищення на рівнині — це ... (горб).

— Великі й глибокі, із крутими схилами заглиблення називаються ... (ярами).

— Яри з пологими схилами називаються ... (балками).

— Ділянки земної поверхні, дуже підняті над рівнинами, — це ... (гори).

— Схили бувають ... (положисті та круті), а вершини ... (гострі і плоскі).

— Гірські масиви, що тягнуться на багато кілометрів кількома рядами, — це ... (гірські хребти).

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя з елементами бесіди. Робота з фізичною картою.

— Розгляньте карту України.

— Які кольори ви бачите на ній?

— Що означає кожен колір?

Територія України рівнинна, більшу її частину займають низовини. Є й височини, щоправда, не

вищі за 300 м. Лише Карпатські й Кримські гори підносяться до 1500 м.

Характерною ознакою нашої Харківської області теж є рівнинність.

Невеличкі нерівності поверхні утворюють характерний для нашого краю долинний або яружно-балковий рельєф.

2. Повідомлення учнів.

(Повідомлення готують до уроку 3–4 учні).

Поліська низовина

Північ України — це смуга полісь, лісисто-болотистого ландшафту, який виник на величезних піщаних рівнинах. Створені вони замулюваннями під час повені талих вод, яка утворювалась унаслідок танення льодового покриву. Плоский рельєф, слабкий дренаж — звідси і заболоченість величезних просторів. На карті ця територія має назву Поліська низовина.

Придніпровська низовина

Придніпровська низовина, що продовжує на південному сході рівнину Прип'ятського полісся, простяглася лівобережжям Дніпра на 500 км, досягаючи до середньої течії Сіверського Дінця. Рівнина не симетрична: її південно-західна межа позначена кручами правого берега Дніпра, а сама вона утворює пологонахилену площину, що непомітно переходить у підніжжя сусідніх коσοгорів.

Волинсько-Подільська та Придніпровська височини

Фундаментом Волинсько-Подільської та Придніпровської височин є давній Український щит, який ще зовсім недавно був рухомим: реагував на пруги в сусідніх Карпатах і разом з ними, хоч і слабше, підіймався.

Алгоритм роботи з картою

1. Біля карти слід стояти праворуч, щоб не заступати її собою. Вказівну паличку потрібно тримати у лівій руці.

2. Показувати потрібно не назву міста, а умовний знак, яким це місто позначене.

3. Щоб показати море, озеро чи гори, потрібно обвести їх вказівною паличкою по береговій лінії та межі гір.

4. Річку починають показувати із витoku і закінчують там, куди вона впадає.

5. Коли показують міста, гори, річки, називають їх місцезнаходження (на півночі, південному заході і т. д.).

3. *Бесіда.*

Учитель показує на великій фізичній карті України форми земної поверхні України.

— Яким кольором за спеціальною шкалою позначено рівнини?

— Чому вони не позначені однаковим тоном? (Є рівнини вищі рівня моря, а є нижчі).

— Яким кольором позначено височини і гори?

— Знайдіть і прочитайте назви найвищих точок у Карпатах і Кримських горах.

IV. Підбиття підсумків уроку

Завдання учням.

Доповнити речення (парна робота). На кожній парті лежать картки із завданнями.

1) Столицею України є місто... 2) Я знаю такі міста України... 3) На території нашої Батьківщини є гори...

4) По її території протікають річки... 5) Поверхня України має...

6) Найбільші низовини..., рівнини..., височини..., гори... 7) Найбільша річка України...

8) У місцевості, де я живу, протікає річка...

8) У місцевості, де я живу, протікає річка...

V. Оцінювання і самооцінювання

Самостійне прочитання матеріалу в підручнику.

Дати відповідь на запитання після опрацювання статті.

VI. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою та змінами у природі.

2. Опрацювання статті підручника, дати відповіді на запитання.

3. Підготувати повідомлення за групами: а) легенда про одне з озер України (або про річку); б) легенда про гори (Карпати або Кримські); в) тестові запитання з теми: «Форми земної поверхні України».

УРОК 15

Тема. Водойми на території України. Практична робота: розпізнавання форм земної поверхні та водойм на карті України.

Мета: ознайомити учнів із видами водойм на території України; розвивати спостережливість, увагу, пізнавальний інтерес; виховувати елементи наукового світогляду; розвивати пізнавальну активність і самостійність шляхом засвоєння узагальнених способів самоуправління (постановка цілей, планування, самоперевірка і самооцінювання, здатність до творчості, до самовираження і спілкування в сумісній діяльності); виховувати прагнення охороняти і примножувати природу рідного краю.

Обладнання: фізична карта України, таблиці з видами водойм, атласи, картки.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. Фронтальне опитування.

— Назвіть основні форми земної поверхні.

— Доповніть речення: «На рівнинних землях добре вирощувати ...»

— Чи зручно будувати міста і прокладати дороги у горах? Чому?

— Назвіть види земної поверхні на території України і покажіть їх на карті.

3. Робота у парах.

Перевірка тестів, складених удома.

Учень читає текст, який він склав, товариш відповідає на питання тесту. Учитель ставить плюс, якщо відповідь правильна, і мінус, якщо неправильна. Інші учні пояснюють неправильні відповіді.

Орієнтовні зразки тестів

1. Підкресли правильні твердження.

Причиною утворення ярів є: а) поверхні, укриті горбами (+); б) часті зливи, які розмивають пухкі землі (+); в) знищення рослинного покриву внаслідок інтенсивного випасу рогатої худоби; г) розорювання землі впоперек схилів; д) розорювання землі вздовж схилів; е) висаджування дерев, куців по схилах пагорбів.

2. Запиши відповіді «так» або «ні».

Затримують утворення ярів на місцевості, що вкрита пагорбами, такі заходи:

а) правильна обробка ґрунту («так»); б) закріплення схилів («так»); д) збереження рослинного покриву («так»).

II. Мотивація навчальної діяльності

Бесіда.

— Чи всі водойми однакові?

— Чим відрізняється річка від моря, озеро від болота?

(Учитель оголошує тему уроку: «Водойми на території України».)

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Повідомлення учнів.

(Готують 2–3 учні заздалегідь).

Вода

Без води життя на Землі неможливе: в'яне квітка, страждає звір, замовкає пташка. Все живе на Землі потребує води. Кожна її крапля є цінним скарбом природи. Вода напуває землю, яка годувє людину. Люди завжди розуміли значення води для себе і впродовж багатьох віків оспівували її як основу буття. Обожднювали все: море, озеро, річку, криницю, джерело.

Вода — справжнє чудо природи. Вона животворною силою наповнює численні річки й озера, перетворює пустелю на квітучий сад.

Вода покриває 2/3 поверхні нашої Землі. Найбільше її у водоймах. Джерела, річки, озера, болота, ставки, водосховища, моря — усе це водойми. Водойми поділяються на природні і штучні. Ті водойми, які утворилися самостійно, без втручання людини, є природними, а ті, які створила сама людина, називаються штучними.

2. Робота у парах.

Розділити водойми на природні і штучні. Обладнання: велика картка і маленькі картки.

Зразок карток.

Водойми				
природні	штучні	річка	ставок	водосховище
		озеро	джерело	канал
		море	болота	

3. Слово вчителя з елементами бесіди.

Усі води, які знаходяться під поверхнею землі, називають підземними. Під землею вода очищується і фільтрується, і вже чистою виходить на поверхню. Підземні води не залишаються нерухомими. Вони рухаються підземними струмками і виходять на поверхню.

— Як називається місце, де виходить підземний потік? (Джерело)

Деколи на поверхню землі виходить вода, в якій розчинені солі і гази. Таку воду називають мінеральною, і вона має лікувальні властивості. Джерела в природі нашого краю зустрічаються часто, мінеральні — рідше.

— Наведіть приклад джерельних вод у нашій області. («721», «950», «Свято-Миколаївська»)

— Чи знаходили ви джерело? Де саме? Яка в ньому була вода?

В Україні здавна шанували джерела. Чистота та бездоганні смакові якості джерельної води сприяли тому, що народ надавав їм символічного значення — вода вважалася живою, тобто особливо цілющою. За народними повір'ями, жива вода давала силу, зцілювала рани і повертала до життя.

— Відгадайте загадку. Крутиться, вертиться, берега держиться. (Річка)

— Які річки протікають у нашому місті?

Багато річок є на Землі. У кожній своя назва, своя «вдача». Течуть вони біля сіл і міст, гордо несуть свої води в далечінь. Річка — це природний потік води у зниженні рельєфу, де є схил. Початок їй дають джерела, які виходять на земну поверхню. Багато річок беруть початок з озер, боліт, зі схилів гір. Кожна починається невеликим струмком, кілька струмків утворюють річку. Річки несуть свої води в море.

— Прочитайте вірш В. Лучука.

— Про які річки йдеться у вірші?

— Які дієслова вживає автор вірша, щоб показати течію річки?

— Від чого, на вашу думку, залежить течія річки?

— Знайдіть серед малюнків річки гірські та рівнинні.

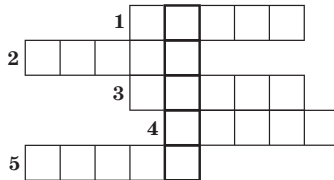
— Що допомогло вам це з'ясувати?

— Учитель показує на карті України найбільші річки, а учні відшукують в атласі.

Річки є народним багатством. Віддавна люди селилися поблизу річок. Брали з них воду, ловили рибу, сплавляли ліс. Тепер на великих річках побудовано електростанції. По річках перевозять пасажирів, різні вантажі. У них водяться звірі, риби, водоплавні птахи. Біля річок завжди свіже повітря. Тому тут добре відпочивати. І велика, і маленька річка неначе промовляють до нас: «Люби нас такими, які ми є, і не твори нам зла». Якщо в людини серце відкрите для добра і краси, то воно відгукнеться на будь-який вияв неповторності в природі.

4. Кросворд.

Вписавши всі слова правильно, ми зможемо дізнатись назву великого водоймища.

1. Біжить свинка, вирізана спинка; оглянешся назад, а сліду не знать. (*Човен*)

2. Ця рослина росте біля водойм. Ось вона зображена на малюнку. (*Рогіз*)

3. Річка тече між двома ... (*Берег*)

4. Тече, тече — не витече, біжить, біжить — не вибіжить. (*Річка*)

5. Заглиблення, по якому постійно тече річка. (*Русло*)

5. Слово вчителя.

На земній поверхні є западини, різні за глибиною і шириною. Вони заповнюються водою, і таким чином виникають озера.

Озера, з яких витікають річки, є прісними, бо річки несуть разом із водою в моря й океани ще й солі. А якщо з озера не витікає жодна річка, то солі осідають на дно.

На більшій частині території України озер мало, але є у нас озерні краї — це Західне Полісся, Україн-

ські Карпати та Придунайський регіон. Трапляються вони також у заплаві Сіверського Дінця, на Поділлі. У басейні Десни, на узбережжі Чорного моря між Одесою і Херсоном є численні лимани.

Найбільше озер природного походження є на Західному Поліссі. Це так звана Світязька та Шацька групи, що включають понад 700 озер. Найбільшими з них є Світязьке та Пулемецьке озера, трохи менше Турське озеро в басейні Прип'яті.

Звичайно, озера, як і люди, народжуються, старіють і вмирають. У молодому озері вода чиста й прозора. Але минає час, і на дні його осідає мул, пісок. Вони швидко заростають рослинами, які, відмираючи, падають на дно і замулюють його. Так озера поступово міліють і перетворюються на болота. Заросле болото нагадує зелену луку. Води не видно, але ходити по ньому небезпечно.

6. Робота у групах.

Учитель ділить клас на кілька груп. Завдання для груп: обговорити, чи потрібні людині озера й болота, як їх використовують. Представники кожної групи через 3–4 хвилини називають відповіді, доповнюючи повідомлення інших.

7. Робота з підручником.

Опрацювавши матеріал підручника, скласти план розповіді про море.

- а) Назва, місцезонаження.
- б) Назвіть рослини і тварин, які живуть у морі.
- в) Як люди використовують море?
- г) Охорона морів.

IV. Оцінювання і самооцінювання

Творча робота.

Доповнити речення (картки або запис на дошці).

- 1) Море — це ... (частина океану, що заходить у сушу).
- 2) Береги України на півдні омивають ... море і ... .
- 3) Найбільші річки України — ..., ..., ...
- 4) Озера й болота використовують для ..., ..., ...

V. Підбиття підсумків уроку

Бесіда.

— Яку тему ми вивчали на уроці?

— Що вам найбільше запам'яталося на уроці?

VI. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Опрацювати статті в підручнику, дати відповіді на питання.
3. Підписати на контурній карті 7 найбільших річок України.
4. Завдання для груп. *1 група*: дібрати загадки, прислів'я, порівняння, в яких ідеться про різні водойми; *2 група*: скласти розповідь (7–8 речень) про одну з найбільших річок України; *3 група*: скласти розповідь (7–8 речень) про Азовське або Чорне море.

УРОК 16

Тема. Різноманітність природи України. Зона — мішані ліси. Практична робота: розпізнавання природних зон України; розпізнавання найпоширеніших рослин кожної природної зони за їх характерними ознаками.

Мета: розкрити причину зміни тайги мішаними лісами; вчити класифікувати предмети; ознайомити з рослинним і тваринним світом цієї зони, багатствами надр; розвивати спостережливість, мислення, уміння аналізувати й робити висновки; виховувати бережливе ставлення до природи, естетичні почуття; вчити, як поводити себе на природі.

Обладнання: карта природних зон України, картини мішаних лісів, малюнки тварин, гербарій рослин зони мішаних лісів.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. Робота у групах.

Заслуховування підготовлених доповідей, легенд. Учні відповідають на тестові запитання.

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Слово вчителя. Створення проблемної ситуації.

Неповторну красу природи створює цей край. Здавна він славиться могутніми лісами: соснові бори,

розкішні діброви, білокорі березняки, а над чудовими озерами і повноводними річками схиляють свої гілки похмурі вільшани. Якої тут тільки немає дичини!

— Поміркуйте, якої зони природи стосується цей опис. Знайдіть в атласі цю природну зону.

— Що таке ліс?

— Які його особливості?

— Які художні та музичні твори допомагають уявити ліс, відчути його атмосферу? (Музика, вірші, картини).

2. Конкурс кмітливих (відгадування загадок).

1) Голки має коротенькі, всім знайомі ці гілки й шишки довгі, як свічки. (*Ялина*) 2) Білокрила, наче птах, і оспівана в піснях. Дрібне листячко на ній. Що й казати — гарна всім. (*Береза*) 3) Кожний мій листок різьблений, осінь пензлем восени в колір жовтий і багряний розмальовує мене. (*Клен*) 4) У зеленім кожущку, в кістяній сорочечці, я росту собі в лісочку, всім зірвати хочеться. (*Лищина*) 5) По полю гуляє, по лісу гуляє та овечок хапає. (*Вовк*) 5) Які ноги, такий ніс, по болоту ходить скрізь, хату на хаті має, жабам рахунок знає. (*Лелека*)

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя.

Мабуть, ви вже здогадалися, про що піде мова на сьогоднішньому уроці. Тим, хто ще не здогадався, допоможе ось це завдання. Ви обчислюєте приклад і за допомогою ключа знаходите літеру, що відповідає знайденому результату. Обчисливши всі приклади в стовпчику, ви прочитаєте тему уроку.

Наприклад, обчислюємо перший приклад: до тридцяти трьох додати вісімнадцять дорівнює п'ятдесят один. Шукаємо в ключі число п'ятдесят один. Йому відповідає літера «м». Отже, перша літера — «м». Аналогічно шукаємо інші літери.

Ключ

51	33	138	100	219	101	212	11	72
м	ш	и	і	с	а	л	и	й
33 + 18 =		51			м			
25 × 4 =		100			і			

$99 : 3 =$	33	ш
$46 + 55 =$	101	а
$121 : 11 =$	11	н
$23 \times 6 =$	138	и
$144 : 2 =$	72	й
$53 \times 4 =$	212	л
$25 \times 4 =$	100	і
$73 \times 3 =$	219	с

У ч и т е л ь. Перед нами сьогодні стоїть завдання з'ясувати причину різноманітності природи на нашій планеті і, зокрема, в Україні. З'ясувати, як змінюються природні зони з півночі на південь в Україні. Але головне завдання — більше дізнатися про таку природну зону, як мішані ліси. Отже, тема уроку — «Мішаний ліс».

2. Слово вчителя з елементами бесіди.

Природні зони України

Вам уже відомо, що Земля має форму кулі. Тому на її поверхню потрапляє неоднакова кількість сонячного світла й тепла: біля полюсів менше, на екваторі — більше.

— Як ви вважаєте, що є наслідком нерівномірності сонячного світла?

Ось чому різноманітна природа нашої країни залежить також від оточення її холодними і теплими морями, наявності високих гір.

Природу умовно поділяють на природні зони, смуги.

— Погляньте на карту природних зон і поміркуйте, чому на ній зображено різного кольору смуги.

Так умовно позначають природні зони. Для кожної з них характерні своєрідна погода, ґрунти, рослинний і тваринний світ. Праця людей зумовлена погодними умовами кожної природної зони, її корисними копалинами, їх видобуванням і обробкою. У північній півкулі є такі природні зони: зона арктичних пустель, тундрова, лісова і степова. Найбільша природна зона — лісова. Вона простягається широкою смугою до Тихого океану. У північній

частині лісової зони ростуть хвойні ліси. Це — тайга. У південній частині — мішані і широколисті ліси. Зони переходять одна в одну поступово, утворюючи перехідні смуги.

Територія України знаходиться в межах помірного географічного поясу, в якому виділяються такі природні зони: зона мішаних лісів, лісостепу, степу. Невелика ділянка України, південно-східний берег Криму, належить до зони субтропіків. Отже, перелічивши природні зони, вже можна говорити про розмаїтість природи України. Кожен, від великого до малого, захоплюється природою нашого краю.

Зона мішаних лісів

На південь від тайги широкою смугою, що поступово звужується до Уралу, простяглися мішані ліси. Зона мішаних лісів знаходиться в Україні на півночі, займає близько 20 % території. Простягається з півночі на південь на 150–200 км. До неї входять Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська області та невеликі території Львівської, Тернопільської, Хмельницької і Сумської областей. Південна межа проходить по таких містах: Устилуг — Рівне — Шепетівка — Житомир — Київ — Ніжин — Батурин.

Рельєф — рівнинний, низовинний (Поліська низовина), через що землі перезволожені, є болота і заболочені масиви. Водні ресурси досить великі, тут протікають притоки Прип'яті: Горинь, Стир, Жерев, Уж, Тетерів, Десна з притоками. Є значні запаси підземних вод, кілька великих озер.

Перехід від однієї пори року до іншої відбувається поступово. Ґрунти тут дерново-підзолисті і болотні. 30 % території займають ліси. Решта — це сільськогосподарські угіддя і болота. У зоні мішаних лісів переважають бори, субори, березняки.

Для фауни мішаних лісів характерні такі дикі тварини: лось, козуля, кабан, олень, білка, лісова куниця, борсук, вовк, лисиця. Із птахів поширені тетерук, рябчик, глухар, шпак, синиця, дрізд, дятел; із плазунів — гадюка звичайна, ящірка прудка, болотна черепаха. У лісах багато комах-шкідників: сосновий і непарний шовкопряди, вусачі, короїди, комарі, гедзі.

З метою збереження фауни і флори 1968 року на Поліссі створено Поліський заповідник.

3. Робота у групах.

Учні працюють із гербарієм.

Розглянути гербарні листки, записати назви рослин у зошит. Дати відповіді на питання:

— Чому зона названа «мішані ліси»?

— Чому в соснових борах відсутній підлісок, а в трав'янисто-чагарниковому покриві переважають мохи, лишайники, чорниці, багно, ситник?

4. Робота з підручником.

Прочитати статтю і звернути увагу на працю людей у цій природній зоні. Відповісти на питання.

— Які рослини пристосувалися до життя в лісі?

— Чому в різні пори року мішаний ліс змінює свій зовнішній вигляд?

— Які тварини оселяються в лісах? Чому?

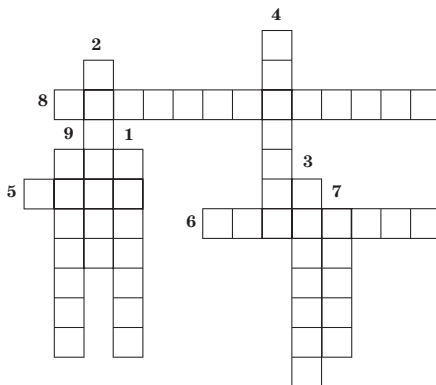
— Яку працю виконують люди в зоні мішаних лісів?

5. *Завдання учням.* Гра «Хто у лісі живе і що в лісі росте?»

На дошці розвішано наочність із зображеннями рослин і тварин. Учень-ведучий пропонує відгадати загадки або коротко описати ту чи іншу рослину або тварину. Той, хто вгадає, знімає з дошки відповідну ілюстрацію і називає істотні ознаки тварини чи рослини. Загадки і опис можуть скласти самі учні.

6. Робота у групах.

Розгадування кросворду.

1. Обласний центр України, який розташований у зоні мішаних лісів. (*Житомир*)
2. Птах, який живе у зоні мішаних лісів. (*Тетерев*)
3. Чагарник, що росте в березняках. (*Крушина*)
4. Ґрунти в зоні мішаних лісів. (*Болотні*)
5. Соснові ліси. (*Бори*)
6. Лікарська рослина. (*Звіробій*)
7. Тварина мішаних лісів, яку взято під державну охорону. (*Олень*)
8. Область на заході України. (*Тернопільська*)
9. Слово, тотожне поняттю «зона мішаних лісів». (*Полісся*)

IV. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Прочитати статтю у підручнику й підготувати відповіді на питання до неї.
3. Завдання за групами: а) оформити ілюстрований альбом «Зона мішаних лісів»; б) скласти кілька загадок про тварин або рослини зони мішаних лісів; в) підготувати розповідь (8–10 речень) про тварину чи рослину, занесену до Червоної книги зони мішаних лісів.

УРОК 17

Тема. Степи. Природні умови, рослинний і тваринний світ, господарська діяльність людей. Практична робота: моделювання ланцюгів живлення в природних зонах.

Мета: формувати уявлення про природу степу; розкрити залежність рослин від тепла й опадів; показати пристосованість рослин і тварин до життя у степу; розвивати увагу, уяву, мовлення, пам'ять; виховувати любов до природи, естетичні почуття.

Обладнання: карти (природних зон та фізична), атлас, краєвиди степу, гербарій рослин, таблиці із зображеннями рослин і тварин, індивідуальні карти контролю.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. Робота у групах.

Гра «Інтерв'ю».

Уявіть собі, що ви з експедицією побували у зоні мішаних лісів. Один буде кореспондентом газети, який бере у вас інтерв'ю, а 2–3 учні — це учасники експедиції, які розповідають, що бачили, про що довідалися в зоні мішаних лісів. (Використовуються завдання І і ІІІ групи, які готували ілюстрований альбом і розповідають про тварин і рослин, які зникають).

3. Письмове опитування за картками.

Картка 1

1. Яка природна зона розкинулася на півночі України?

2. Підкреслити слова, які характеризують клімат зони мішаних лісів.

Літо (довге, коротке, тепле, холодне, дощове, сухе).

Зима (малосніжна, сніжна, холодна, сувора, тепла).

3. У зоні мішаних лісів ростуть такі дерева:

4. У мішаних лісах живуть такі звірі:

5. Який заповідник створено у зоні мішаних лісів?

6. Чому в зоні мішаних лісів виникло багато великих міст і розвинута промисловість?

Картка 2

1. Північна частина України знаходиться у зоні:

а) степу; б) мішаних лісів. ІІ ще називають

У _____ П _____

2. Підкресли твердження, що характеризують різноманітність природи зони мішаних лісів.

а) поверхня добре нагрівається сонцем; б) літо коротке і холодне; в) влітку і взимку випадає достатня кількість опадів; г) зима сніжна і не дуже сувора.

3. У зоні мішаних лісів найпоширеніші ліси:

4. Розподіли рослини мішаних лісів на групи.

Дуб, осика, чорниця, черемха, малина, крушина, підсніжник, сосна, граб, звіробій, ожина, суниця.

- 1) _____
2) _____
3) _____

5. У зоні мішаних лісів розташовані такі міста:

К				
---	--	--	--	--

Л				
---	--	--	--	--

Р				
---	--	--	--	--

Ж						
---	--	--	--	--	--	--

6. Як населення зони мішаних лісів використовує ліс?

II. Мотивація навчальної діяльності

Бесіда.

Чим далі на південь, тим більша поверхня землі освітлюється і нагрівається сонцем.

— До чого це призводить?

— Розгляньте зону мішаних лісів і степу.

— У якій зоні ми живемо?

(Учні розглядають краєвиди степу і лісу та порівнюють їх).

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя.

Степова зона

Степова зона займає понад 250 тис. кв. км. До неї входять Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська області. Наша Харківська область розташована у проміжній зоні — лісостепу. Степова зона охоплює Приазовську височину, Донецький кряж, Причорноморську, Приазовську і Північно-Кримську низовини.

Порівняно з іншими зонами, степова отримує найбільше тепла, але тут випадає дуже мало опадів, а випаровується значно більше. Часті посухи бувають майже щороку. Ґрунти у зоні степів — чорноземи.

У степу ростуть такі рослини: ковила, типчак, стоколос, горицвіт, шавлія, полин. Лісів дуже мало. Тут водяться ховрахи, зайці сірі, хом'яки, борсуки, лисиці, жайворонки, куріпки, гадюки степові, ящірки та ін. У зоні є такі заповідники: «Асканія-Нова», Луганський, Український степовий.

У зоні степів знаходяться родовища таких корисних копалин, як залізна і марганцеві руди, кам'яне вугілля.

2. Робота в парах.

Розгляд рослин степу на гербарних зразках. Учні аналізують зовнішній вигляд рослин, уточнюють ознаки пристосування до життя з малою кількістю вологи у ґрунті.

Обмін інформацією між парами.

3. Бесіда. Робота з таблицями із зображеннями тварин.

— Розгляньте тварин і назвіть їх.

— Розкажіть про звички цих тварин.

Як вони пристосувалися до умов життя у зоні степів?

4. Робота з підручником.

Читання статті у підручнику.

Відповіді на питання.

— Чому у степах дерева ростуть лише у долинах річок і в лісосмугах?

— Чому у степах України ґрунти чорноземні?

— У яку пору року в степах буйно розростаються трави?

— Чим займається населення зони степів?

IV. Підбиття підсумків уроку

Гра «Відгадай назву». Учитель зачитує коротенькі уривки, а учні називають рослину чи тварину і знаходять їх серед наочності.

1) Рано навесні цвітуть ранньовесняні рослини. У їхніх підземних стеблах ще влітку відклалися поживні речовини. (Сон-трава, тюльпан, горицвіт, півонія)
2) Рослина з вузькими довгими листками. Її коріння нагадує пучок, а зернятко має довгий шлейф. Вітер підхоплює і переносить його на далеку відстань. (Ковила)
3) Дуже гірка рослина, з різким ароматом. Худоба її не поїдає. (Полин гіркий)
4) Ці птахи мають загнутий дзьоб, гострі кігті і добре розвинений зір. Вони полюють на ховрахів і мишей. (Хижі птахи)
5) Птах прилітає рано навесні. Гніздо мостить прямо на землі у вигляді ямки, вистеленої травою. Дзвінко співає над полем на такій висоті, що його зовсім не

видно. (Жайворонок) 6) Звір, який з'їдає і псує за літо дуже багато зерна. Весною вилізає з нори, стає на задні лапки і свистить. (Ховрах) 7) Ходить свашка з мітлою, заміта до лісу слід, ще недавною порою тут відбувся її обід. (Лисиця).

V. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Прочитати статтю у підручнику й дати відповіді на запитання.
3. Завдання за групами: а) скласти розповідь (8–9 речень) «Наша сім'я живе у степу»; б) підготувати фотоальбом «Степова зона» і розповідь за ним; в) підготувати запитання для інтерв'ю за степовою зоною.

УРОК 18

Тема. Південний берег Криму.

Мета: розказати учням про південний берег Криму як своєрідну природну зону України, його розташування, клімат, рослинний і тваринний світ; дати учням поняття про Крим як всеукраїнську оздоровницю; розвивати пізнавальну активність і здатність до творчості, до самовираження у сумісній діяльності; виховувати любов до природи України; її багатств, бережливе ставлення до неї.

Обладнання: таблиці із зображенням тваринного і рослинного світу природної зони Криму, гербарії рослин, карти природних зон.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Учень повідомляє про стан погоди.

2. Завдання учням.

Гра «Піймай м'яч». Хто отримує м'яч, одразу ж відповідає і передає вчителю (або ведучому) назад після відповіді.

— Яку територію України займає степ?

— Яка середня температура січня, липня?

— Чи достатньо вологи для рослин у період вегетації?

— Як пристосувалися рослини до життя у степу?

— Яке забарвлення мають тварини?

— Чи достатньо лісів на території степу?

— Розкажіть про сільськогосподарську працю людей у степу.

— Чому в степовій зоні створені заповідники?

— Що дає степ?

— Що означає охороняти природу?

3. Робота з картками оперативного контролю.

Картка 1

1. У якій частині України знаходиться зона степу?

а) на південь від зони мішаних лісів; б) на північ від зони мішаних лісів.

2. Підкресли правильні твердження, які характеризують природу степу: дуже бідна, дуже різноманітна, із засушливими глинистими ґрунтами, із зеленими луками та дібровами, садами і виноградниками, із родючими чорноземами.

3. Які зернові і технічні культури вирощують у зоні степу?

4. Запиши назви дикорослих рослин степу.

Картка 2

1. Укажи правильну відповідь.

Безкраї рівнинні простори — це зона ...

а) лісостепу; б) мішаних лісів; в) степу.

2. Запиши характерні ознаки клімату степу.

Зима —

Літо —

3. Як рослини степу пристосувалися до життя в цих умовах?

Коріння —

Листя —

Період росту і досягання —

4. Чому в зоні степу люди розводять велику кількість свійських тварин?

II. Мотивація навчальної діяльності

Бесіда.

— Що ви знаєте про південний берег Криму, про Кримські гори?

- Хто з вас може показати ці гори на карті?
- Де знаходиться південний берег Криму?

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя з елементами бесіди.

Крим

Південний берег Криму — це надзвичайно мальовничий куточок України, де перед кожним, хто ступить на цю землю, відкривається надзвичайна картина: золотисто-голубе під сонцем Чорне море, казково-чудова рослинність, мальовничий вид Кримських гір, розмаїття квітників, засаджених рідкісними квітами і кущами. (Учитель показує таблиці й ілюстрації.)

На Кримській землі поєдналися елементи всіх природних зон нашої планети. Це дійсно дивовижний райський куточок. Десь там, високо в горах, по снігових вершинах катаються лижники, а спустившись униз, можна насолоджуватися ароматами чудових ялтинських троянд.

— Чому тут така дивовижна краса?

— Як можуть поєднатися майже в одній місцевості такі протилежні за особливостями природні зони? Чим це зумовлено?

Річ у тім, що Кримські гори не пропускають холодних північних вітрів. Вони є своєрідною стіною, яка затримує весь холод і жорстокі зимові морози.

Щодо пір року, то вони теж мають своєрідні особливості. Літо, наприклад, сухе, довге, жарке. Річки за цей період пересихають і міліють. А зима завжди коротка, волога і тепла.

Рослинність на Південному березі Криму надзвичайно різноманітна і багата. Тут ростуть бук, граб, дуб, ялиця, а на схилах гір — сосна. Крім того, тут можна побачити екзотичні рослини: кипарис, пальму, магнолію, лавр, олеандр.

Тваринний світ цього куточка України також надзвичайно багатий. Тут водяться олені, косулі, дикі кабани, білки, лисиці, зайці. Чайки й качки живуть біля моря, яке дарує їм вдосталь риби. Є тут маленькі птахи (корольки, дрозди, мухоловки, солов'ї) та хижі

(орли, яструби, сови). Дуже багато видів комах — метеликів, турунів, жуків та інших.

Крим — це надзвичайно чудовий край для відпочинку. Цілюща морська вода і теплий морський вітерець, мінеральні джерела, розкішна рослинність — усе це в комплексі впливає на організм людини, поліпшує її самопочуття, відновлюючи різноманітні функції органів і систем.

2. Робота в зошитах.

Побудувати ланцюги живлення: сайгак, трава, сокіл, сапсан.

3. Робота з географічною картою.

Показати Кримські гори.

Знайти і прочитати назви відомих курортів Криму (Ялта, Євпаторія, Алушка).

4. Робота у групах.

Гра «Що? Де? Коли? Які?»

Кожна група тягне конверт із завданням, готує відповідь, представник групи відповідає.

— Де знаходиться Південний берег Криму?

— Що за рослини там ростуть?

— Яких тварин можна зустріти?

— Чим відрізняється літо та зима півдня від нашого регіону?

— Чому Крим відвідує стільки людей?

IV. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.

2. Опрацювання статті у підручнику.

3. Завдання за групами: а) підготувати фотомонтаж «Південний берег Криму»; б) підготувати стінгазету «Вони потребують охорони» (рідкісні тварини і рослини Південного берега Криму).

УРОК 19

Тема. Кримські гори.

Мета: ознайомити учнів із характерними особливостями Кримських гір: географічним положенням, кліматом, рослинним і тваринним світом, корисними копалинами, розвивати спостережливість, уяву, уявлення, пам'ять, мову, мислення; виховувати любов до Батьківщини, бережливе ставлення до природи.

Обладнання: ілюстрації «Кримські гори», малюнки, карта України, атласи, гербарії рослин.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Підсумок фенологічних спостережень.

2. Фронтальне опитування з використанням фотомонтажу.

— Де знаходиться Південний берег Криму? Покажіть на карті і в атласах.

— Які рослини ростуть там?

— Чим зумовлено поєднання в одній місцевості таких протилежних за природними умовами зон?

3. Завдання учням.

Вікторина «Південний берег Криму».

За кожну правильну відповідь учні одержують фішку. Хто набере найбільшу кількість фішок, стане переможцем вікторини.

Питання

— Які річки течуть на Південному березі Криму?

— Які рослини ростуть у Криму?

— Назви екзотичні рослини.

— Які тварини живуть у цій природній зоні?

— Чому вважається, що Крим — чудовий край для відпочинку?

— Які ти знаєш найвідоміші курорти Криму?

— Чим займається населення Криму?

4. Індивідуальне опитування за картками.

Картка 1

1. Зима на південному березі Криму ..., а літо

... .

2. На погоду цієї місцевості впливають ... і ... .
3. Запиши, які дерева ростуть у Криму.
4. Чому Південний берег Криму протягом року відвідує багато людей?

Картка 2

1. Які зима і літо на Південному березі Криму? Чому?

2. Підкресли назви рослин, що не ростуть у цій місцевості.

Дуб, бук, лавр, кипарис, перекотиполе, лаванда, сосна кримська, кедр, яблуня, береза карликова.

3. Які дикі тварини водяться у лісах Південного Криму?

4. Чим займається населення Криму?

II. Мотивація навчальної діяльності

Слово вчителя з елементами бесіди.

— Сьогодні ми з вами помандруємо у Кримські гори.

— Знайдіть їх на карті і розкажіть, де вони розташовані.

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя з демонструванням ілюстративного матеріалу.

Кримські гори

Кримські гори вузькою смугою тягнуться уздовж узбережжя Чорного моря. Найвища точка гір — це Роман-Кош. Приблизно 200 млн. років тому на місці гірського Криму був океан. Про це свідчить те, що частина гір складається з вапняку. Кримські гори належать до низьких гір. Утворення гір продовжується. Про це нагадують землетруси. Кримські гори — молоді гори. У горах беруть початок ріки. Вони мають швидку течію, особливо під час танення снігу в горах. Улітку опадів мало, тому деякі ріки пересихають. Літо тут спекотне, сухе, тривале. Зима коротка і м'яка.

Окремі гори мають примарні форми, тому вони і називаються Ведмідь-гора, Чортові пальці. Тут можна побачити різноманітні фантастичні гірські фігури: стовпи, піраміди, у прибережних горах — гроти.

Як вони утворилися? Згадайте, які властивості має така корисна копалина, як вапняк.

— Яка його твердість, як діє на нього вода, висока температура?

Отже, під дією сонця, дощів і вітру вапнякові гори руйнуються.

Рослинність гірського Криму різноманітна. Добре виявлені висотні пояси рослинності. У нижньому поясі ростуть вічнозелені рослини — плющ, лист кримський, мускус, суничник дрібноплідний, жасмин. Поширені штучні декоративні насадження парків, виноградників, плодкових садів. Верхній, більш вологий пояс, укритий дубовими, сосновими і буковими лісами. Подекуди зберігся тис. Трапляються кущі малини, шипшини, вовчих ягід. У вологих місцях на скелях стеляться ліани.

(Учні працюють із таблицею «Кримські гори»).

На плоских вершинах Кримських гір знаходяться гірські луки. Ці плоскі вершинні ділянки називають яйлами. Яйла — пасовища. Вони вкриті трав'янистою рослинністю. З ранньої весни на луках цвітуть проліски, шафран, півонії, сині волошки, едельвейс кримський. До Червоної книги занесено такі рослини: шафран вузьколистий, півонія кримська, тюльпан двоквітковий та ін.

(Учні працюють з ілюстраціями).

Тваринний світ Кримських гір різноманітний і багатий. Ось погляньте, які тварини водяться у горах Криму: благородний та плямистий олені, дикі свині, білка, дикий голуб, орел-білохвіст, чорний гриф тощо. У гірських річках є струмкова і райдужна форель. До Червоної книги занесено кам'яну куницю, кримську скельну ящірку, чорного грифа.

2. Робота з підручником.

Читання статті у підручнику. Завдання: підготувати переказ уривка статті про те, чим займаються люди у Кримських горах.

IV. Оцінювання і самооцінювання

1. Бесіда.

— Де знаходяться Кримські гори? (На півдні Кримського півострова).

— Які ці гори за висотою? (Низькі).

— Із чого видно, що ці гори перебували під водою мільйони років тому? (Частина гір складається з вапняку).

— Які літо і зима у горах? (Літо спекотне, тривале, сухе, а зима — коротка й м'яка).

2. Завдання учням. Гра «Хто більше».

Троє учнів виходять до дошки, задалегідь поділеної вчителем на три частини. За одну хвилину вони повинні написати якнайбільше рослин і тварин Кримських гір. Хто напише більше, той і переможе.

V. Домашнє завдання

1. Читати статтю у підручнику й дати відповіді на запитання.

2. Вести фенологічні спостереження.

3. Завдання за групами: а) знайти матеріал для рубрики «Чи знаєш ти?»; б) підготувати матеріали для екскурсії Кримськими горами (дібрати фото, ілюстрації або зробити малюнки); в) скласти розповідь про рослину чи тварину Кримських гір, занесену до Червоної книги.

УРОК 20

Тема. Карпати.

Мета: продовжувати формувати поняття про гори, формувати уявлення про зміну рослинного і тваринного світу від підніжжя до вершини; розвивати просторові уявлення, пізнавальний інтерес і здатність до творчості, до самовираження і спілкування у колективній діяльності; виховувати бережливе ставлення до природи; розкривати екологічну, практичну, естетичну та гігієнічну цінність природи.

Обладнання: карти (фізична і природних зон), краєвиди гір (таблиці або ілюстрації; зображення тварин і рослин), гербарії.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Учень розповідає про стан погоди.

2. Бесіда.

— Покажіть Кримські гори.

— Назвіть найвищу точку.

— Які це гори — молоді чи старі? Доведіть.

3. Завдання учням. Гра «Експерсія до Кримських гір».

Знайдіть місце, з якого почнемо подорож. (Учитель називає місто Харків). Залізницею ідемо до Сімферополя. Від Сімферополя починаємо підніматися в гори. Експерсію будуть проводити експерсоводи за такими напрямками:

1. Розказати про географічне положення гір, їхній мінеральний склад.

2. Ознайомити із рослинами цього краю, звернути увагу на їхні особливості, красу і значення для людини. Показати їх на малюнках чи гербарних зразках.

3. Розказати про тваринний світ. Розповідь ілюструвати малюнками.

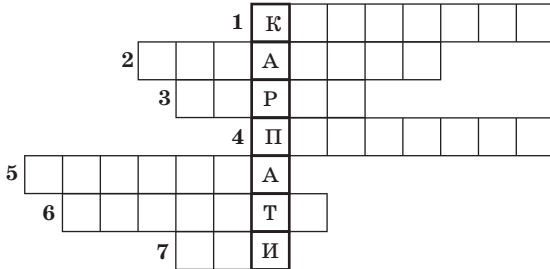
4. Значення Кримських гір. Заняття людей.

Доповнюють розповіді «експерсоводів» учні, що готували цікавий матеріал рубрики «Чи знаєш ти», а також ті, хто готував розповіді про охорону природи Криму.

II. Мотивація навчальної діяльності

Робота у групах.

Розгадування кросворду.

1. Назва гір. (*Кримські*)

2. Найвища точка Кримських гір. (*Роман-Кох*)

3. Невеликі підвищення на рівнинах. (*Горби*)

4. Нижня частина гори. (*Підніжжя*)

5. Верхня частина гори. (*Вершина*)

6. Місця відпочинку, яких багато на території Криму. (*Курорти*)

7. Великі заглибини із крутими схилами. (*Яри*)

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя з елементами бесіди.

На сьогоднішньому уроці ми з вами подорожуємо до Карпат, побуваємо на найвищих вершинах Карпатських гір, вивчимо екзотичну рослинність цієї місцевості, дізнаємося про тваринний світ, а також працю людей та відпочинок. Ви дізнаєтеся багато нового і цікавого, невідомого ще вам.

Карпати

Гори Карпати розташовані на заході України. Характерними рисами Українських Карпат є м'якість клімату, вертикальна поясність, екзотичність.

— Подивіться уважно на карту. Тут розташовані Карпати. Знайдіть їх у своїх атласах.

— Назвіть найвищу точку гір. Так, це гора Говерла.

— Яка її висота?

Клімат Карпат теплий і вологий. Опадів випадає багато. З підняттям угору знижується температура, тому в Карпатах чітко виражена вертикальна поясність, що вплинуло на різноманітність флори і фауни. Значну частину опадів ліси переводять у підземний стік, запобігаючи тим самим ерозії та селищам паводкам. Дощі живлять гірські ріки протягом цілого року.

В цьому мальовничому регіоні зустрічається половина представників рослинного і тваринного світу країни. Рідкісними рослинами вкрита площа гір: едельвейс альпійський, аконіт далена, дріада восьмипелюсткова, айстра альпійська та ін.

Серед рослин велике значення мають ліси, у яких переважає ялина, сосна, модрина. (Під час розповіді учитель демонструє зразки гербарію).

Серед тварин в Українських Карпатах найбільш поширені олень благородний, білка, бабак, їжак, дикий кабан, лисиця, кріт, куниця, ведмідь; плазуни — тритон, саламандра, ящірка прудка, вуж звичайний і водяний, гадюка звичайна та ін.; риби — окунь, лящ, щука, короп та ін. Серед птахів — беркут, орел, лелека чорний, шишкар ялиновий, дрізд, дятел, тетерук та ін. Карпати багаті на корисні копалини.

— Знайдіть на карті за умовними позначками, які саме корисні копалини є в Карпатах.

Отже, тут добувають нафту, газ, озокерит, буре вугілля, кухонну сіль, мармур, ртуть та ін.

Екзотичність, чисте повітря, м'які відтінки зелених гірських схилів, укритих лісами майже до самих вершин і оповитих блакитним серпанком, цілющі властивості мінеральних вод сприяли розвитку в Карпатах санаторно-курортних комплексів.

2. Робота з підручником.

Під час читання звернути увагу на ті факти, з якими учитель не ознайомив учнів під час розповіді (водойми, праця людей тощо). Опрацювавши текст, учні відповідають на питання.

— Чи є у Карпатах льодовики?

— Які схили мають гірські хребти?

— Що знаходиться між гірськими хребтами?

— Які річки течуть у Карпатах?

— Коли вони найбільш повноводні?

— Які водойми, крім річок, зустрічаються у Карпатських горах?

— Чи сподобалось вам озеро Синевір? Чому?

3. Завдання учням. Гра «Хто більше знає?»

Змагаються дві команди по три-п'ять учнів у кожній. Тема завдання, наприклад, «Тварини Карпат». Треба записати назви тварин. На виконання завдання дається три-п'ять хвилин. Виграє та команда, що напише більше назв тварин. Далі командам дається інше завдання, наприклад, «Рослини Карпат».

4. Робота з картками (парна).

«Розселіть» тварин у гірські ліси Карпат. Пояснить, завдяки чому вони тут можуть жити.

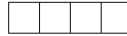
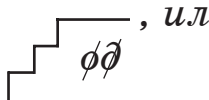
	Хвойний ліс	Листяний ліс	Полонина
Назви тварин	Модрина, смерека, гірська сосна, ялівець, чорниця, брусниця, ялиця біла	Дуб, липа, дика яблуня, бук, малина, ліщина	Конюшина, звіробій, ромашка

Бурий ведмідь Дикий кабан Благородний олень Карпатська білка Куниця Заєць Рись Тритон карпатський Миша лісова			
--	--	--	--

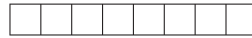
5. Завдання учням.

1) Побудуйте ланцюги живлення між дубом, дикою яблунею, ліщиною, малиною, мурашкою, мухою, диким кабаном, бурим ведмедем, білкою, тритоном карпатським. (Використайте для цього малюнки рослин і тварин і стрілочки).

2) Розгадайте ребуси і кросворди.

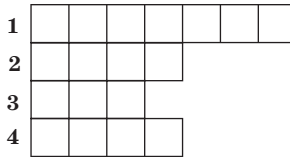

(Схил)

(Підніжжя)

Відгадай загадки, розв'яжи кросворд і ти дізнаєшся, які тварини найбільш поширені в Карпатах.

1. Де живе він?

В густих хащах.

Там гуляє, там і спить,

Своїх діток там ростить.

Любить груші, мед, малину,

Ловить часом і рибину.

Та найбільше любить спати,

Ляже в осінь, а встає

Лиш тоді, як весна настає. (Ведмідь)

2. Хто цей звір рогатий,
Що рогами багатий? (*Лось*)
3. Тоненьке, вузеньке, по землі в'ється,
Як батіг, довге, але зовсім не б'ється.
Людини боїться, молоко вживає:
В лісі їх багато, — мабуть, кожен знає. (*Вуж*)
4. Хтось із саду до городу
Проклада з горбів дорогу.
У землі метро будує,
Там і днює, і ночує. (*Кріт*)

V. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Опрацювання статті у підручнику.
3. Завдання за групами: а) Скласти діалог «Канікули в Карпатах»; б) скласти 10–12 питань до вікторини «Карпати»; в) скласти план до статті підручника.

Матеріал для вчителя

Вікторина «Карпати»

1. Які річки течуть у Карпатах?
2. Яку течію мають річки Карпат?
3. Чому Карпати називають «лісистими» і «зеленими»?
4. Як змінюється рослинність гір залежно від їхньої висоти?
5. Яка найвища вершина Карпат?
6. Назвіть корисні копалини, які добувають у Карпатах.
7. Як називається рівнина в Карпатах?
8. Які тварини зустрічаються у Карпатах?
9. Чим займається населення у гірській місцевості і на рівнинних ділянках?
10. Чому тут збудовано багато санаторіїв, будинків відпочинку?

Діалог «Канікули у Карпатах»

- Оленко, розкажи, як ти провела канікули?
- Ми всією сім'єю відпочивали в Карпатах.
- Що тобі найбільше сподобалося?
- Там дуже гарна природа, чисте повітря, цілюща вода.

- Ти сфотографувалась на тлі гір?
- Ні. У мене не було фотоапарата, але я знімала нашу мандрівку на відеокамеру.
- Може, даси мені касету переглянути?
- Так. Тобі сподобається, бо Карпати — найкрасивіше місце України. Особливо мені сподобалося озеро Синевір і красива легенда про його виникнення.
- Ти розповіси нам її в класі?
- Так, обов'язково.
- Я теж хотіла б побувати у Карпатах.
- Ми можемо поїхати туди всім класом.
- Попросимо про це нашу вчительку.

УРОК 21

Тема. Населення України.

Мета: ознайомити учнів із поняттям населення, його кількісною, національною, віковою та статевою структурою; розвивати пізнавальний інтерес, спостережливість, пам'ять, мову, мислення; виховувати любов до Батьківщини, повагу до історії та традицій нашого народу.

Обладнання: таблиці, ілюстрації національних костюмів, карта Київської Русі.

Хід уроку

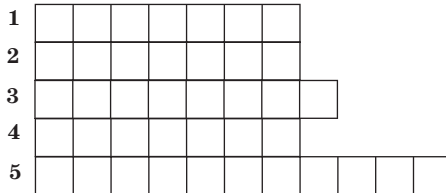
I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Учень повідомляє про стан погоди.

2. Завдання учням.

Розгадування кросворду «Карпати».

1. Найвища вершина Карпат.
2. Друга назва озера «Морське око».
3. Друга назва гірських луків.
4. Річка, яка в сиву давнину стерла дні на піску.
5. Назва державного заповідника, створеного 1968 року у Закарпатській області.

3. *Діалог* «Канікули у Карпатах» (2–3 пари).
(Зразок подано в уроці 8).

4. *Вікторина* «Карпати».
(Зразок подано в уроці 8).

5. *Самостійна робота з картками*.

1) На заході України знаходяться гори Українські ...

2) Найвища вершина Карпат — ... . Її висота 2061 м.

3) Неповторною красою Карпатських гір є озеро ...?

с							
---	--	--	--	--	--	--	--

4) Які корисні копалини видобувають у Карпатах ...

5) Підпиши назви рослин і тварин у Карпатах:

II. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя.

Населення України

На 05 травня 2001 року в Україні мешкало 48 млн. 457 тис. людей. Вона посідає друге місце серед країн СНД, п'яте місце в Європі після Німеччини, Великої Британії, Італії, Франції.

Україна була заселена 15 тис. років тому. До кінця XVIII століття в Україні мешкало 7,5 млн. людей.

До середини ХІХ століття — 12,1 млн. людей. На початку ХХ століття — 35,2 млн. людей.

Для України характерна висока густина населення, яка в цілому по країні складає 80 людей на 1 кв. км (найнижчий показник — Чернігівська область — 39 людей на кв. км).

У містах мешкає 32 млн. 574 тис. людей, або 67,2 %, у селах — 15 млн. 883 тис., або 32,8 %. На Харківщині чисельність городян складає 79 %, сільських мешканців — 21 %.

Цікаво, що найбільше міського населення в Донецькій (90 %), Луганській (86%), Дніпропетровській (83%) областях, а найнижчий рівень (менше 50 %) характерний для Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей.

За результатами Всеукраїнського перепису 2001 року, жінок — 53,7 %, чоловіків — 46,3 %.

За роки, що минули від попереднього перепису населення 1989 року, у країні збільшилась кількість міст, сьогодні їх на 20 більше, і загальна їх кількість складає 45 437 міст із чисельністю населення від 100 до 500 тис. людей; 9 міст нараховують більше від 0,5 млн. мешканців, у 5 з них чисельність населення перевищує 1 млн., в тому числі в Києві — 2,6 млн., а в Харкові — 1,47 млн.

Найбільші міста нашого регіону: Ізюм — 56 тис. і Лозова — 64 тис.

За національним складом: українці — 37 541,7 тис. людей; росіяни — 8 334,1 тис. людей; білоруси — 275,8 тис. людей; молдавани — 258,6 тис. людей та ін.

2. Робота з підручником.

Читання статті. Відповіді на питання.

3. Індивідуальна робота.

Учні розглядають і порівнюють ілюстрації національних костюмів українців різних регіонів. Розповіді 3–4 учнів про національні костюми, народні звичаї одного з регіонів України.

III. Підбиття підсумків уроку

Бесіда.

— Що нового ви дізналися на уроці?

- Скільки людей мешкає в Україні?
- Яка кількість населення у нашому місті?

IV. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Завдання за групами: а) скласти повідомлення (7–8 речень) про звичаї або про національний одяг; б) скласти повідомлення (8–10 речень) з історії країни: «Хто ми такі — українці?»

УРОК 22

Тема. Охорона природних багатств України.

Мета: ознайомити учнів із природними багатствами України, формувати поняття *заповідник*; навчати охороняти природу рідного краю; розвивати уявлення дітей про довкілля, розвивати пам'ять, мислення; виховувати любов до Батьківщини, бережливе ставлення до природи.

Обладнання: ілюстрації, плакати, діафільм «Охорона природи», фізична карта України.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Учень повідомляє про стан погоди.

2. Робота у групах.

Учні розповідають про національний одяг, звичаї українців, історію становлення Української держави.

II. Мотивація навчальної діяльності

Слово вчителя з елементами бесіди.

Державо моя, Україно!

Край, де калина росте без упину,

А пісня все лине ота солов'їна.

Лишайся ж такою, моя Україно!

Ліси, ґрунти, озера, ріки,

Моря, рослинний і тваринний світ —

Усе це зараз і навіки

Повинен бачити твій рід.

Усяк малий, усяк той дід

Повинен знати на весь вік:
Якщо з природи щось черпати,
То мусиш їй і спокій дати,
А головне — про неї дбати,
Знати, любити та охороняти.
— Про що йдеться у вірші?
— На що автор звертає нашу увагу?
(Учитель повідомляє тему та мету уроку).

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя.

Заповідники України

Природа України щедра, багата і різноманітна. М'який помірний клімат, родючі ґрунти, значна кількість водних джерел створюють сприятливі умови для зростання різноманітних рослин і життя різних видів тварин.

Бурхливий розвиток промислового і сільськогосподарського виробництва, будівництво міст, селищ, розширення мережі залізничних і автомобільних шляхів, осушення боліт, зрошення посушливих земель — усе це призвело до значних змін у природі і вплинуло на екологічну рівновагу, видовий і кількісний склад флори і фауни.

За останні десятиріччя помітно звузилися території, зайняті природною рослинністю, збідніла флора більшості регіонів країни, зменшилась кількість багатьох видів рослин, а деякі з них узагалі зникли. У зв'язку з цим у наш час особливого значення набуває охорона природи.

Трагедією в житті українського народу стала аварія на Чорнобильській АЕС, унаслідок якої дуже забруднилося навколишнє середовище, а це негативно позначилося на флорі і фауні нашої країни.

З метою охорони і збереження зникаючих видів рослин і тварин ще 1948 року на Міжнародному симпозіумі охорони природи (МСП) було створено постійну комісію з питань охорони рослин і тварин, які зникають. А вже наступного року (1949) було створено Міжнародну Червону книгу, в якій описано види рослин і тварин планети, яким загрожує небезпека повного зникнення.

2. Індивідуалізоване завдання.

Учні, яким заздалегідь було дано завдання, читають повідомлення про рослини і тварин, занесених до Червоної книги України.

Рослини, занесені до Червоної книги України

1980 року було видано Червону книгу України. Рослини і тварини, занесені до Червоної книги, охороняються законом.

Дерева — береза Клокова, береза темна; кущі — бруслина карликова, вовчі ягоди пахучі, зіновать біла, копичка периста, тавагла польська; трав'янисті рослини — анемона розлога, беладонна звичайна, відкатник татарниколистий, зозулині черевички справжні, ковила волосиста, ковила пірчаста, лілія лісова, лунарія оживаюча, любка дволиста, молочай волинський, росичка англійська, сон великий, сонцецвіт сивий, цибуля ведмежа, ясенець білий та ін.

Тварини, занесені до Червоної книги України

Комахи — шовкопряд березовий та кульбабовий, бражник дубовий, мертва голова та прозерпіна, аполлон, махаон та ін.

Риби — стерлядь, марена звичайна, вирезуб, рибець звичайний, бабець.

Плазуни — полоз лісовий, мідянка.

Птахи — лелека чорний, лебідь-шипун, беркут, змієїд, шуліка рудий, орел-карлик, орлан-білохвіст, балабан, скопа, пугач.

Звірі — кутора мала, підковоніс малий, нічниця триколірна, широковух звичайний, сліпак подільський, перегузня, горностай, тхір степовий, видра річкова, борсук, кріт лісовий.

Держава піклується про охорону природи. Створюються заповідники, заказники, в яких охороняються рідкісні рослини і тварини.

Заповідники України

Сьогодні в Україні налічується 13 заповідників, 2 національні парки, 4 заповідно-мисливські гос-

подарства, понад 1500 державних заказників та близько 4000 заповідних об'єктів: урочищ, пам'яток природи, парків тощо.

Метою створення заповідників є збереження в природному стані типових або унікальних для даної місцевості природних комплексів, вивчення природного ходу процесів і явищ, що в них відбуваються.

Найдавніший у країні державний заповідник — «Асканія-Нова» (Херсонська обл., 1921 рік).

Наймолодший заповідник — «Медобори», створений у 1990 році. Він знаходиться у Тернопільській області (це переважно урочища Кременецьких гір та гори Медобори). Заповідник багатий на тваринний світ та археологічні пам'ятки. Крім того, ще є такі заповідники: «Дунайські плавні» (Одеська обл.); «Карадазький ДЗ» (схід Південного берега Криму); «Мис Мартьян» (Крим, біля м. Ялта); «Поліський ДЗ» (Житомирська обл.).

3. Робота з підручником.

Читання й опрацювання статті, відповіді на запитання.

4. Завдання учням.

Розповіді 2–3 учнів про особисту охорону природи.

IV. Підбиття підсумків уроку

Бесіда.

- Що сталося б, якби природу не охороняли?
- Назвіть відомі вам заповідники України.
- Яких тварин занесено до Червоної книги України?
- Які рослини занесено до Червоної книги України?

V. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Опрацювання статті підручника.
3. Завдання для груп: а) розповідь про особисту охорону природи; б) реферат про один із заповідників України; в) скласти план до опрацьованої статті підручника.

УРОК 23

Тема. Підсумок знань із теми «Наша Батьківщина — Україна».
Мета: підбити підсумок знань, які учні отримали з указаної теми; розвивати спостережливість, увагу, пізнавальну активність і здатність до творчості, до самовираження і спілкування у сумісній діяльності; виховувати бережливе ставлення до природи, почуття патріотизму.

Обладнання: карти України (фізична, атласи), індивідуальні та групові картки, ілюстрації, гербарії, матеріали фотомонтажів попередніх уроків, матеріали для ігор.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення про стан погоди. Учні роблять висновки щодо змін погоди, аналізуючи записи в зошиті.

2. Робота у групах.

(Учитель може заздалегідь поділити дітей на групи і дати їм різні завдання; наприклад, усні повідомлення, розповідь-екскурсію по фотомонтажу, підготовка матеріалу для ігор, розповіді про народні промисли. Цей урок учитель буде на власний розсуд, при цьому може використати матеріали попередніх уроків, а також подані нижче).

Провести стрілочки від кожної природної зони до назв професій, які найбільш поширені у тій зоні (стрілочки можуть бути кольорові: наприклад, для зони мішаних лісів — зелені, степів — жовті).

	Лісоруб	
	Хлібороб	
	Шахтар	
	Комбайнер	
Зона степів	Оператор поливної установки	Зона мішаних лісів
	Тваринник	
	Лісник	
	Доярка	
	Єгер	
	Меліоратор	

3. Індивідуальна робота. Заповнити таблиці.

Картка 1

Назва рослини	У якій природній зоні росте
Береза звичайна	
Хурма	
Липа	
Ковила	
Лавр	
Кипарис	
Сосна Станкевича	

Картка 2

Назва тварини	У якій природній зоні живе
Зубр	
Вусач альпійський	
Сайгак	
Бобер	
Дрохва	
Жовтобрюх	

4. Завдання учням.

Розв'язати кросворд. Які дерева ростуть у Карпатських лісах?

(Бук (1), клен (2), яблуня (3), смерека (4), ясен (5), береза (6), явір (7))

II. Узагальнення та систематизація знань

Учитель підбиває підсумок вивченого на уроках.

Матеріал для вчителя

Вічне кохання

(*Легенда*)

В одному з гірських селищ жив собі легінь* Прут. За що його так прозвали, вже ніхто не пам'ятав. Може, що мав високий гнучкий стан чи вже дуже спритний був до роботи.

Якось забарився Прут, працюючи в горах, і вирішив не повертатись додому, а заночувати в лісі. Стара смерека гостинно простелила ковдру із зеленого моху і вкрила його своїм пахучим убранням. Утомлений хлопець швидко заснув. І якийсь дивний сон йому привидівся. Ніби біля нього сидить дівчина, вся в зеленому, очі зелені і довга, до самого долу, коса. Вона лагідно і сумно дивиться на Прута, тихенько гладить його волосся і щось стиха наспіває.

Прут ніяк не міг надивитися на лісову красуню. Та коли простягнув руку, щоб торкнутись її, дівчина щезла. Прокинувся Прут. Тихо-тихо. Тільки зірки виблискують у далекому небі. Аж дивиться — повисло щось у смерековій гілці й світиться дивним зеленим вогником. Підійшов, узяв у руки. А воно й далі світиться. Так тихо й ласкаво.

Уже зникли зірки і зажеврилося небо на сході. У променях вранішнього сонця заблищала роса. Десь здалеку долетів перший несміливий спів пташини.

А трохи згодом уже весь ліс ожив. Величезне сонце піднімалося із-за гір. Задивившись на всю ту красу, Прут забув про свою дивовижну знахідку. А коли глянув, то побачив: у руці лежала звичайна зелена стрічка. Вона вже не світилась: мабуть, згасла в перших променях сонця. Заховав ту стрічку Прут, а про себе вирішив будь-що відшукати красуню-дівчину.

Наступного вечора Прут знову не пішов додому. Сховавшись за велику смереку, він чекав на лісову красуню.

Розтанули гори в нічній темряві. Повисипали зірки на небі... Раптом наче з-під землі з'явилась дівчина. Вона, тихесенько відхиляючи віти, ішла до старої смереки. Дівчина присіла на шершаве коріння, що повпивалося в землю, і заспівала. Спочатку тиха, а потім

дедалі гучніша пісня полетіла між гори. Далека луна підспівувала дівчині. Захоплена піснею, вона незчулася, як збоку підкрався Прут. Міцно схопив її і пригорнув до себе. Довга зелена коса обвила їх. Прут задивився в ясні очі, і йому здалося, ніби вся краса і велич Карпатських гір відбилася в них, глибоких і чарівних. Дівчина все ще перелякано тремтіла в його руках.

— Хто ти?

Ніби неживі, злякані вуста ледь-ледь розпустилися в посмішці, але мовчали.

— Хто ти? — знову запитав Прут.

Вона трохи схилила голову набік, посміхнулася:

— Говерла.

«Говерла, Говерла...» — прошепотів вітер. «Говерла, Говерла...» — полетіло ген-ген у долину і стихло.

З того часу Прут майже не приходив додому. Цілими ночами разом із Говерлою блукав у горах. Кохання, велике і щире, переповнювало їхні серця. Неосяжне, як те синє небо над горами, воно кликало за собою.

Але потроху перша радість кохання стала затуманюватись. У Прута в долині жила старенька мати. А Говерла не могла піти до людей без дозволу батька, гірського царя.

Почувши про кохання Говерли до Прута, батько розгнівався і прокляв свою доньку. Задрижали гори, загуркотіло, обсипаючись, каміння, застогнали на шаленім вітрі, затремтіли проліски. Пішов гомін по горах: «Про-кля-ав, про-кля-ав!»

Прибігла Говерла до старої смереки, притулилася до неї й залилася слізьми.

— Смереко-матінко, нема мені долі: занапастив батько. Не пустять мене гори з прокляттям до людей. А без Прута я загину. Навчи, люба, що робити? Обняла смерека зеленим гіллям дівчину й щось зашепотіла.

— Добре, — промовила Говерла. — Прощавай, смереко, прощавайте, гори, прощавай, мій голубе Пруте. Як не належатиму тобі, то й не буде мені життя тут, — і ступила на край прірви.

Ніби земля розверзлася, так загуло навкруги. Страшенна злива попригинала дерева. Вітер, мов скажений, виламував усе на своєму шляху. Він із розгону вдарявся об гору, виривав, гнав далі каміння і летів до сусідньої гори, одним подихом зрушуючи в

долину величезні кам'яні брили. Блискавка на мить освітлювала спотворені гори. Поламані дерева, що стягували до вітру свої повикручовані лапи і благали: «Перестань, пер-ре-ста-ань».

Аж над ранок ущухла буря. Велике сонце піднялося оглянути Карпати — і здивувалося. На місці старої долини виросла гора. Вона сягала аж до хмар і вітала сонце білою вершиною. А на долині стояли люди, дивувались новій горі-красуні.

Тільки у Прута щось тривожно на серці. Побіг він на гору.

— Говерло, Говерло, де ти?

— Це я, — каже гора. І біла ромашка, всміхаючись, зроняє кришталеву сльозинку-росинку. — Так, так, це я, Пруте.

Не повернувся Прут до людей. Залишився біля гори. А трохи згодом побігла межі гір гомінка річка. Вона проклала собі шлях в ущелинах, спадала із стрімких скель і бігла далі, чиста, як сльоза. Бігла швидко, ніби боячись, що не встигне розповісти щось тим величним вічнозеленим горам.

І прозвали люди ту річку Прутом, а височезну гору, біля якої в'ється Прут, — Говерлою.

...Задивляється Говерла в ясні чисті води Прута, а він гомонить до неї, мов розказує про своє вічне кохання.

Синевір (*Легенда*)

Це слово знайоме багатьом. Відусюди з'їжджаються люди, щоб милувалося око і серце раділо від неповторної краси зелених Карпат, у долонях яких лежить Синевір.

У сиву давнину ці гори належали багатому графові, якому вдалося тимчасово підкорити гордих горян, зуса синява бездонного карпатського неба.

Батько, захопившись своїми господарськими справами, не вгледів, як донька, зачарувавшись верховинською красою, вийшла на полонину. Сіла під розлогу смереку, враз її душу полонила чиста, як ранкові роси, ніжна мелодія сопілки. Оглянувшись довкола, дівчина помітила овець, що паслися на галлявині, а потім і юнака, який їх стеріг. Юнак сидів і до самозабуття вигравав на сопілці пісню рідних гір. Чорняве волосся аж горіло під теплим сонцем.

Його гордий погляд зосереджено зорів на круті схили гір. Засмагли пальці легіня дрібно витанцьовували на сопілці, і від того мелодія віддавала то сумом, то радістю. Помітивши дівчину, юнак перестав грати.

Дівчина попросила його заграти ще. Довго, доки не покликав гонець, слухала Синь сопілкову пісню, співзвучну цій природі. Під вечір дівчина попрощалась з юнаком, пообіцявши навідати його незабаром. Наступного разу, умовивши батька, вона знову приїхала в гори, щоб побачитись з Виrom. Вони покохали одне одного. Але злі сили-зздрісники вистежили і донесли графові, що його донька покохала бідного верховинського вівчаря. Граф заборонив доньці зустрічатись із Виrom. Та хіба знайдуться сили, які б перемогли коханню? Не зупинили Синь заборони батька, не злякали Вира погрози графа, і тоді граф виніс свій вирок.

Однієї днини, коли закохані мали зустрітись, юнак заздалегідь прийшов на своє улюблене місце і загравав тужливу мелодію. У цей час за намовою графа слуги потайки підкралися і з високої скелі зіштовхнули на легіня велику брилу. Синь очам своїм не повірила: на обочині тужила одинока сопілка, а в долині під великим валуном лежало розтерзане Вирове тіло. Сльозам Сині не було краю, аж поки вони не заповнили галявину і саму Синь. Так із сліз утворилося озеро, яке люди назвали Синевір. Вода в озері синя, це сумний пам'ятник нещасному коханню, вершина каменя — могили Сині і Вира. Навіть зараз у народі існує повір'я, що той, хто закохається на Синевірі, не розлучиться з коханою ніколи.

Багато й інших легенд існує про це унікальне озеро, і всі вони сумні та трагічні. Можливо, Синевір називається так ще й тому, що минуле життя верховинців було злиденним, важким.

Одного разу батько із сином пішли далеко в ліс заготовляти деревину. Зайшли так далеко, що вибрались вже не змогли. Харчі закінчились. Першим не витримав мук голоду син. Із передсмертних вуст сина батько ледь почув слово — «хліб». Тримавши його на руках, він благально прошепотів свої майже останні слова: «Сине, вір...». Може, відтоді й зародилось одне з найблагородніших почуттів верховинського народу — віра в життя, людей, любов...

(За Т. Андрієнко, С. Попович)

ЧАСТИНА ІІІ. РІДНИЙ КРАЙ

УРОК 24

Тема. Рідний край на території України. Поверхня і водойми рідного краю. Практична робота: орієнтування на місцевості за місцевими ознаками і компасом; читання карти рідного краю.

Мета: сформувати в учнів поняття про розташування рідного краю на території України, про форму, поверхню і водойми Харківщини; розвивати вміння орієнтуватися на місцевості за компасом і окремими місцевими ознаками; розвивати спостережливість, вміння аналізувати і робити висновки; продовжити розвивати вміння працювати в парах і групах; виховувати любов до рідної землі, прищеплювати почуття гордості за свій край.

Обладнання: карта України (фізична), картини природи рідного краю, таблиці «Орієнтування на місцевості».

Хід уроку

І. Актуалізація опорних знань

Робота з зошитом.

Повідомлення про стан погоди. Підсумок фенологічних спостережень. Побудувати монолог (6–7 речень), використовуючи слова і словосполучення з теми «Повідомлення синоптика».

Слова для довідок. Пора року, місяць, стан неба, температура повітря, вітер, його напрям, роботи на полях і городах, народні прикмети.

ІІ. Мотивація навчальної діяльності

Бесіда.

- Як називається наша країна?
- В якій частині нашої держави ми живемо?
- Знайдіть на карті наше місто.
- Які ще міста є в Харківській області?
- Завдання сьогоднішнього уроку полягає в засвоєнні знань про Слобожанщину, а саме її природу, поверхню, водойми.

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя.

Географічним центром Слобідського краю є Харківська область, яка лежить на північному сході України в межах водорозділу, що поділяє водні басейни Дону та Дніпра. Межує вона з Луганською, Донецькою, Полтавською, Дніпропетровською і Сумською областями України та Белгородською областю Росії. Довжина Харківської області з півночі на південь і з заходу на схід складає 200–225 км.

Край має схил з півночі на південь і на південний схід, по якому протікає більшість річок.

Харківщина розташована між западинами Арало-Каспійського та Північноукраїнського басейнів у вигляді Маріупольсько-Воронезького мосту.

На території Харківщини розрізняють три основні регіони:

1. Північно-західна окраїна Донецького кряжу.
2. Придніпровський гребінь.
3. Південно-західний схил Воронезького масиву.

Територія теперішньої Харківської області була заселена людьми вже в епоху давньокам'яного віку, тобто приблизно 35–40 тис. років тому.

Більша частина області знаходиться у межах Дніпропетровсько-Донецької западини, і лише крайня північно-східна частина її заходить на Воронезький кристалічний щит, а південно-східна — в межі Донецького кряжу. Вчені вважають, що на території області довгий час існували моря, в яких поступово накопичувалися осадові породи, перетворюючи глибоку западину на рівнину.

2. Бесіда.

- Які форми земної поверхні вам відомі?
- Покажіть їх на таблицях.
- Як рівнини поділяються за своєю формою?
- Як на карті позначають різні форми земної поверхні?
- Якими кольорами позначені різні форми земної поверхні на карті?

3. Слово вчителя з елементами бесіди.

Рельєф нашої області рівнинно-хвилястий. У його формуванні значну роль відіграли вода, вітер, сили земного тяжіння та інші природні чинники. Північна частина території області підвищена і нахилена на північний захід до Дніпра, а на північному сході — до Сіверського Дінця.

Поверхня області рівномірно почленована численними долинами річок. У долинах добре розвинені заплави. Багато також ярів та яруг, та розміщені вони нерівномірно. Яри активно розвиваються, що сприяє почленованості поверхні, підвищенню стоку води, змиву та знищенню ґрунтового покриву. Тому необхідна негайна кропітка робота з запобігання руйнування ґрунтів.

— Які заходи з охорони ґрунтів ви знаєте?

4. Робота з підручником.

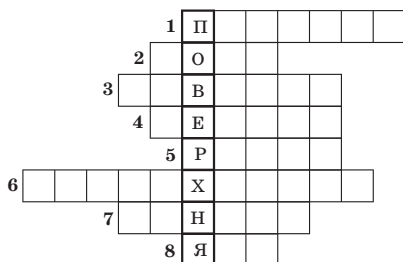
Опрацювання статей підручника.

5. Робота з зошитом.

6. Завдання учням.

Розгадування кросворду «Поверхня і водойми Харківщини» (робота в групах).

«Поверхня і водойми Харкова»

1. Вода у водоймах буває солоната та ... (*Прісна*).
2. Підвищення на рівнині. (*Гори*).
3. Східноєвропейська... (*Рівнина*).
4. Права притока Ворскли. (*Меркла*).
5. Заглиблення, по якому постійно тече річка. (*Русло*).
6. Печенізьке, Червонооскільське, Краснопавлівське ... (*Водосховище*).
7. Сіверський ... (*Донець*).
8. Заглиблення з крутими схилами, які утворюються на хвилястих і горбистих рівнинах з пухким ґрунтом (*Яри*).

IV. Підбиття підсумків уроку

Робота в групах.

За малюнками, що одержала кожна група, скласти перелік ознак, за якими можна орієнтуватися на місцевості (на малюнках бажано мати різні пори року).

V. Домашнє завдання

1. Продовжити спостереження за природою і відзначити зміни у щоденнику спостережень.

2. Читати статтю підручника і дати відповіді на запитання.

3. Підготувати розповідь про річки Слобожанщини (10–12 речень) або інші форми водойм (джерела, водосховища) області.

Матеріал для вчителя

Річки

Річки Харківської області належать до басейнів двох річок — Дону і Дніпра. Східна частина області належить до басейну Дону, західна — до басейну Дніпра. Живляться харківські річки за рахунок атмосферних опадів, а також підземними водами.

Навесні рівень води різко піднімається, і це часто призводить до повеней. Улітку багато річок висихає, тільки під час зливи з'являються невеликі водостоки.

До басейну Дніпра належать річки систем Ворскли, Орелі і Самари. Річка Ворскла не протікає по Харківській області, а її ліві притоки — Мерло (116 км, 2030 км²), Коломак (102 км, 1650 км²), Рябинка (37 км, 286 км²) заходять на її територію тільки своїм верхів'ям.

Річка Орель (320 км, 9800 км²) бере початок у Харківській області й тече вздовж південного кордону області понад 100 км.

Річка Самара (311 км) тільки на відстані 20 км перетинає Близнюківський район.

Головна водна артерія Харківської області — Сіверський Донець, найбільша притока Дону. Його назва виникла від зменшеної форми слова «Дон» і назви слов'янського племені, яке оселилось на півночі. Сіверський Донець бере початок на Середньоруській височині, біля с. Лисички Белгородської області, перетинає Харківську, Донецьку, Луганську області і в межах Ростовської області впадає в Дон.

Сіверський Донець відносять до середніх річок; його загальна довжина 1053 км, площа басейну складає 98 900 км². Живлять Донець численні притоки, загальна кількість яких досягає 1011 (це 4 % усіх річок України). Найбільші притоки — річки Уди та Оскіл. По Харківській області Сіверський Донець проходить 370 км. Ширина русла постійно змінюється: в окремих місцях — 10–20 м, а іноді досягає 200 м. Під час повені Донець виходить із берегів і перетворюється на могутню річку. Взимку річка замерзає на 2–3 місяці. Товщина криги залежить від того, наскільки сувора зима. Улітку вода в Дінці добре прогрівається і досягає у липні +23°C. Дуже красива природа на берегах Сіверського Дінця. Правий берег крутий, із залишками нагірних дібров. Лівий — низький, із заплавленими луками, великою кількістю озер і боліт.

На території, що прилягає до Сіверського Дінця і його приток, зосереджена значна частина заповідних лісів. Чудова природа в районі села Коропове, відомого як Коробові Хутори. Цю ж назву має і здравниця, розташована на пагорбах правого берега річки. Будинок відпочинку оточує листяний ліс, а біля його входу височіє 400-літній дуб — пам'ятка природи. Коробові Хутори і Гайдари — улюблені місця відпочинку харків'ян, тут багато дитячих таборів та баз відпочинку.

Найбільша притока Сіверського Дінця — Оскіл — бере початок у Курській області. Загальна довжина річки 436 км, із яких приблизно 180 км знаходяться у межах Харківської області. Береги Оскола являють переважно степовий ландшафт. На окремих ділянках

трапляються листяні та хвойні ліси, в заплавних частинах річки — луки.

Правий берег Осколу крутий, порізаний ярами, лівий — пологий. Русло звивисте, поросле рослинністю. Ширина русла 30–40 м, в окремих місцях досягає 300 м. Глибина річки від 2 до 10 м. Живиться річка атмосферними опадами та підземними водами. Річкова вода використовується для водопостачання, поливу городів.

У районі села Лебеже Донець приймає притоку Великий Бурлук, який дав назву районному центру. Нижче Чугуєва у Сіверський Донець впадає річка Уди — його права притока. Джерело річки — у Белгородській області. По Харківській області вона протікає 127 км. Береги порізані ярами і балками, ліси збереглися тільки на обмежених ділянках. Русло річки звивисте. Ширина русла 6–8 м, глибина не перевищує її. Живиться річка дощовими і ґрунтовими водами. Наприкінці літа річка Уди дуже міліє, а суворої зими місцями промерзає до дна. Вода використовується у сільському господарстві. Річка має дві притоки — Лопань і Харків, на яких стоїть місто Харків. Лопань починається у Белгородській області, її довжина — 93 км. Береги річки перетинають яри. Гирло Лопані звивисте, його ширина на деяких ділянках — 20 м. Ліва притока Лопані — річка Харків — бере початок на території Харківської області, а з'єднуються вони у центрі міста. Довжина річки Харків — 74 км. Лопань і Харків мілководні, тільки в окремих місцях товща води дорівнює 1,5 м. Наприкінці літа вони майже пересихають. Головне джерело живлення — талі води, меншою мірою — дощові опади та підземні води.

УРОК 25

Тема. Погода рідного краю в різні пори року.

Мета: розкрити причини зміни погоди в різні пори року; формувати вміння аналізувати і робити висновки; розвивати пізнавальну активність і здатність до творчості самовираження і спілкування у сумісній діяльності; виховувати любов до рідної землі.

Обладнання: малюнки з різновидами природи.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. Перевірка домашнього завдання.

1) Фронтальне опитування

— Які форми земної поверхні ви знаєте?

— Які з них найбільш поширені на території Харківщини?

— Які водойми є на території нашого краю?

— Які заходи з охорони водойм ви знаєте?

2) Заслуховування розповідей про річки або інші форми водойм Харківщини.

3. Робота в парах.

Скласти 2–3 питання за малюнком про орієнтування на місцевості за місцевими ознаками.

Зразок запитань.

1) Як визначити сторони горизонту за Сонцем?

2) За якими ознаками можна орієнтуватися на відкритій місцевості?

3) Чому мурашки будують мурашники з південного боку дерев?

4) Де сніг розтане швидше: на північному чи південному схилі яру? Чому?

II. Мотивація навчальної діяльності

Бесіда.

— Чому належить головна роль у формуванні клімату? (Сонячному промінню і теплу).

— Що зумовлює зміну пір року? (Нахил земної осі до площини обертання).

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Слово вчителя з елементами бесіди.

Сучасні уявлення про клімат Харківщини ґрунтуються на спостереженнях, які проводяться з 1891 року понині. Головна роль у формуванні клімату належить сонячному промінню і теплу. Найбільша кількість прямої сонячної радіації до Слобідського краю надходить у липні, а найменша — у грудні. Сонячне сяйво складає в середньому близько 1850 годин на рік. Хмарних днів — до 95 на рік.

Середньорічна температура коливається від 6°C на півночі і до 7,5°C на півдні. Зима нестійка, триває 125–135 днів. Починається вона з середини листопада. Взимку переважає хмарна погода. Після того як температура повітря впаде нижче 0°C, встановлюється стійкий сніговий покрив, який досягає максимуму в другій половині лютого і утримується приблизно 100–110 днів. Висота снігового покриву в північних регіонах Харківської області не перевищує 18–20 см, в південно-східних — 7–9 см, а максимальна його висота досягає 67 см. Опадів випадає не дуже багато, морози чергуються з відлигами. Середня температура січня –7°C. Весна починається 20–25 березня. Характер весни щороку змінюється. У травні іноді спостерігається різке похолодання. Найтепліший місяць — липень, середня температура +20°C, максимальна — в межах від +37°C до +39°C. Найбільш дощовий місяць — червень.

Осінь починається з вересня. Восени часто бувають тумани.

— Як ви вважаєте, з чим це пов'язане? (Це пов'язане з тим, що земля швидко охолоджується, охолоджується і повітря, яке утримує багато вологи).

У другій половині осені спостерігаються затяжні, незначні опади і погода без сонця. Триває осінь 71 день.

2. Робота у групах.

Скласти опис тієї пори року, яка зображена на малюнку (вчитель заздалегідь роздає малюнки, на яких зображені різні пори року).

3. Робота з підручником.

Дати відповіді на запитання після статті.

4. Робота у зошитах.

Природничий диктант.

Визначити, про яку пору року йдеться, і записати відповідь.

1) Часто виникають тумани, спостерігаються затяжні дощі, погода без сонця. Листя на деревах та кущах жовтіє й червоніє. На південь відлітають птахи. Температура повітря переходить у бік похолодання.

2) Щодень дедалі менше пташиних пісень. Косо-виця сіна закінчується. У цей час цвіте липа.

3) Поля безсніжні. Земля на полях та у лісі промерзає неглибоко. Лісову тишу порушують тільки голоси різних видів синиць. Часті тумани, ожеледі, незамерзлі річки поряд із вкритими льодом озерами та затоками.

4) Характерні явища — наявність льодової кірки на поверхні снігу, часта зміна днів, коли крапає з дахів, днями похмурої зими та морозів. Заець-русак переходить на живлення корою та гіллям дерев або кущів.

IV. Підбиття підсумків уроку

Бесіда.

— Що впливає на зміну кліматичних умов у природі?

— Які особливості клімату нашого краю?

V. Домашнє завдання

1) Продовжувати спостереження за погодою і природними явищами.

2) Прочитати статтю у підручнику.

3) Скласти опис однієї з пір року (I група — науковий, II група — художній).

УРОК 26

Тема. Корисні копалини рідного краю. Їх властивості. Родовища.

Мета: ознайомити учнів з найважливішими корисними копалинами, які видобувають у рідному краї, економним і раціональним їх використанням; розвивати спостережливість, пізнавальний інтерес, уміння аналізувати, класифікувати; дати відомості про різні професії, пов'язані з видобуванням і переробкою копалин; виховувати почуття гордості за нашу країну, повагу до людей праці.

Обладнання: фізична карта України, карта Харківської області, колекції корисних копалин.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. Перевірка домашнього завдання.

1) Фронтальне опитування.

— Що впливає на формування погоди?

— Назвіть місяці, у які надходить найбільша і найменша кількість сонячної радіації у Слобідському краї.

— Яка погода взимку на території Харківщини?

— У яку пору року в нас часто бувають тумани?

Чому?

2) Заслуховування наукового та художнього описів різних пір року.

Зразок.

I. Узимку переважає хмарна погода. Після того як температура повітря впаде нижче 0°C, встановлюється стійкий сніговий покрив, який досягає максимуму в другій половині лютого і утримується приблизно 100–110 днів. Висота снігового покриву не перевищує 18–20 см, в південно-східних регіонах — 7–9 см, а максимальна його висота досягає 67 см. Опадів випадає не дуже багато. Морози чергуються з відлигами.

II. Настала холодна зима. Сірі хмари плывуть небом. Сиплеться на землю пухкий сніг. Різкий вітер жене його по замерзлій землі. Як гарно, коли взимку багато снігу!

Він може випасти раптово, вночі, враз укривши все навкруги. Вранці визирнеш у вікно — і аж подих перехопить: сірі передзимові кольори за одну ніч казково перетворилися на святково білі, зимові.

II. Мотивація навчальної діяльності

Проблемне питання.

У ч и т е л ь. Як до нас прийшли речі з глини, скла, металу, пластмас? Ми не замислюємося над тим, чому взимку вдома тепло, світяться лампочки, працюють електричні прилади, тече вода з крана. А з чого будують будинки, заводи, залізниці? Важко перелічити все те, чим ми користуємося у побуті щодня.

На сьогоднішньому уроці ми спробуємо дати відповіді на питання, з чого беруться речі, які нас оточують, хто їх для нас виготовляє. Ознайомимося з місцями, де розташовані найбільші родовища корисних копалин.

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Фронтальне опитування.

— Як ви розумієте словосполучення „корисні копалини»?

— Хто займається їх пошуками?

— Як утворюється торф?

— Чому кам'яне вугілля називають «сонячним» каменем? Які його властивості?

— Які професії потрібні для добування і переробки корисних копалин?

2. Робота у групах.

Кожна група одержує зразок корисної копалини.

Не називаючи, описати корисну копалину, її властивості, використання. Інші групи повинні назвати її.

Зразок. Масляниста темно-бура рідина, легша за воду, горить кіптявим полум'ям і виділяє багато тепла. Утворилася давно на дні морів. Щоб її видобути, бурять свердловини.

3. Слово вчителя.

Найпоширеніші будівельні матеріали осадового походження: піски, глини, крейда, вапняк, а також горючі корисні копалини. На території Харківської області відсутні кольорові метали і руди.

Територія Харківської області входить до складу газонафтоносних регіонів України. Останнім часом доведено газонафтоносність території, що прилягає до міста Харкова. Відкрито Юліївське, Караванське, Скворецьке, Острроверхівське, Безлюдівське та інші родовища (*вчитель показує їх на карті Харківської області*). Це принципово нова територія площею 96 тис. км. В області розробляють 21 родовище природного газу, 4 родовища нафти, 20 родовищ газового конденсату.

4. Робота з наочністю з елементами бесіди.

Перед кожним учнем (або одна на групу) знаходиться таблиця горючих корисних копалин Харківщини.

— Назвіть родовища газу (*вчитель показує на карті*).

— Які з них ви знаєте?

— Які тверді горючі корисні копалини видобувають у нашій області?

— Назвіть їхні родовища.

Горючі корисні копалини Харківщини

Назва	Умовний знак	Родовища
Нафта		Козіївське, Дружелобівське, Острроверхівське, Скворецьке
Газ		Сахалінське, Березівське, Степове, Коробочкінське, Волохівське, Червоноярське, Західно-Хрестищанське, Мелихівське, Медведівське, Східно-Медведівське, Зайцівське, Шебелинське, Єфремівське, Західно-Соснівське, Кегичівське, Ланнівське, Співаківське, Миролюбівське

Кам'яне вугілля		Петрівське, Лозівське
Буре вугілля		Заводське, Сухокам'янське, Новодмитрівське
Торф		Запаси практично не розробляються

5. Слово вчителя.

На території поширені й розробляються неметалеві корисні копалини для хімічної промисловості: фосфорити, солі типу кам'яної і калійної. Будівельні, вогнетривкі й абразивні корисні копалини представлені в нашій області найбільше. Це — мінеральні барвники, глини всіх видів і напрямів застосування; піски формувальні, будівельні, для склярської промисловості, гравій, цементна сировина, крейда, гіпс, щебінь та будівельне каміння, вапняки. Основне призначення за незначним винятком — задоволення потреб області.

6. Робота з таблицею.

Родовища неметалевих корисних копалин Харківщини

Назва	Умовний знак	Родовище
Фосфорити		Синичино-Яремівське, Малокомишуватське
Гіпс		Корульське
Вапняк		Гаражівське, Малокомишуватське, Смирнівське, Заводське, Перекопське
Крейда		Вовчанське, Вільхуватське, Катерино-Нікольське
Пісок склярський		Черемушанське, Орчинське, Новоселівське, Охочівське, Берестовське
Пісок будівельний		Пересічанське, Гаврилівське, Основ'янське, Безлюдівське, Тимченківське, Куп'янське, Зміївське, Новоосинівське, Шебелинське, Янківське, Байрацьке, Петропавлівське, Семенівське

Пісок формувальний		Вишнівське, Малинівське, Старовірівське, Савинське, Гусарівське
Гравій		Мечбилівське
Глинка тугоплавка, керамзитова сировина		П'ятихатське, Репкінське, Харківське, Пісківське, Знаменське, Первомайське, Топольське, Смирнівське
Піщаник		Єфремівське, Великокомишуватське
Цементна сировина		Дергачівське, Великобурлуцьке, Куп'янське, Шебелинське, Савинське, Бригадирівське, Росоховатське
Мінеральні фарби (охра)		Сухокам'янське
Кам'яна сіль		Єфремівське, Олексіївське

IV. Домашнє завдання

Робота з таблицями «Горючі корисні копалини Харківщини» та «Родовища неметалевих корисних копалин Харківщини».

УРОК 27

Тема. Екскурсія. Корисні копалини рідного краю. Способи добування й використання. Охорона корисних копалин.

Мета: продовжити знайомство дітей із корисними копалинами рідного краю, з їх використанням та родовищами; розвивати спостережливість дітей; виховувати економне і раціональне використання корисних копалин.

Обладнання: олівці, блокноти.

Рекомендації: екскурсію можна провести, якщо є змога, до піщаного кар'єру або до Харківського планетарію, де учні наочно ознайомляться з добуванням корисних копалин.

Хід уроку

I. Мотивація навчальної діяльності

Учитель повідомляє, що буде незвичайний урок — екскурсія. Він називає місце екскурсії, нагадує про правила поведінки на вулиці. У разі необхідності проводить бесіду про правила дорожнього руху. Для подальшої роботи клас можна поділити на групи.

Слово вчителя з елементами бесіди.

— Де беруть пісок, камінь, глину?

— З чого виготовляють комбайни, трактори, літаки?

— З чого будують шосейні дороги, житлові будинки, заводи?

II. Сприйняття і засвоєння матеріалу

1. Слово вчителя.

В Україні, як і в інших країнах світу, будують багато житлових будинків, заводів, фабрик. На все це потрібно багато піску, цементу, вапняку. Щоб виготовляти різноманітні машини, літаки, необхідні чавун, сталь, мідь, алюміній. Для опалення житлових будинків, для руху автомобілів і літаків потрібне паливо: нафта, кам'яне вугілля, природний газ. Щоб користуватися цими багатствами, їх необхідно видобути із землі.

Україна багата на різноманітні корисні копалини, причому запаси їх у нас досить великі. На території Харківської області немає кристалічних і вулканічних порід, тому тут відсутні кольорові метали і руди. Найбільш поширені будівельні матеріали осадового походження: піски, глини, крейда, вапняк, а також горючі корисні копалини. Територія Харківської області входить до складу газонафтоносних регіонів України.

Поклади бурого та кам'яного вугілля на Харківщині є серед глинистих сланців і пісковиків. Із вугілля можна виготовити понад 60 корисних речей. Для добування викопного вугілля зазвичай роблять шахти, штольні і зрідка добувають на відкритих виробках.

2. Розповідь із використанням наочності (якщо екскурсія проводиться не на місці видобування корисних копалин). Розповідь про різні професії, пов'язані з видобуванням корисних копалин.

3. Тестування.

Правильні чи хибні судження?

— Кам'яне вугілля — це рідка корисна копалина.

— Природний газ — це газоподібна корисна копалина.

— На Харківщині видобувають кольорові метали і руди.

— Нафта — це рудна корисна копалина.

— Пісок — це горюча корисна копалина.

4. Завдання учням.

Скласти розповідь про екскурсію за планом.

План

1) Місце проведення екскурсії.

2) На які групи поділяються корисні копалини?

3) Які з них є в Харківській області?

4) Назвіть родовища корисних копалин, які запам'ятали.

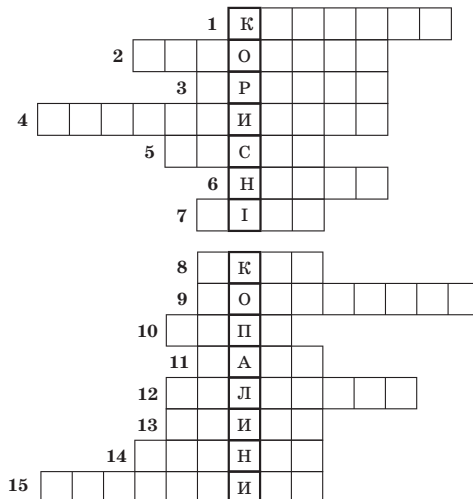
5) Зробіть малюнок об'єкта, який допоміг вам ознайомитися з видобуванням корисних копалин (або намалюйте те, що тобі найбільше запам'яталось).

5. Робота з підручником.

Дати відповіді на запитання.

6. Робота у групах.

Розгадування кросворду «Корисні копалини».

1. ... вугілля. (*Кам'яне*) 2. Скупчення корисних копалин. (*Родовище*) 3. З неї виробляють цемент, використовують у будівництві. (*Крейда*) 4. Який газ збирається у повітрі від спалювання нафти, вугілля, газу? (*Вуглекислий*) 5. Сипуча гірська порода. (*Пісок*) 6. Ця горюча рідина може бути брунатного, темно-брунатного, червоного, чорного, зеленуватого, жовтого кольорів, трапляється і безбарвна, як вода. (*Нафта*) 7. Гірська порода, яка застосовується у господарстві, викори стовується як харчова добавка або харчовий консервант. (*Сіль*) 8. Із піску виробляють. (*Скло*) 9. Риофосит (*Фосфорити*) 10. Його різновиди: алебастр, селеніт, будівельний. (*Гіпс*) 11. Харківщина посідає перше місце в Україні за кількістю родовищ ... (*Газу*) 12. Бурий ... (*Залізняк*). 13. Її застосовують у виробництві кераміки, фаянсу (*Глина*) 14. Для виробництва крейди використовується ... (*Вапняк*) 15. Висушені болота. (*Торфовища*)

III. Підбиття підсумків уроку

Бесіда.

— Які корисні копалини видобувають на території Харківської області?

— Які неметалеві корисні копалини видобувають на Харківщині?

— Назвіть їхні родовища (*вчитель показує на карті*).

IV. Домашнє завдання

1. Продовжити вести фенологічні спостереження.

2. Скласти розповідь про видобування корисних копалин від імені трьох оповідачів: науковця, геолога, промисловця (на вибір учнів).

Зразок.

І. Науковець. Розгляньте пісок і глину крізь лупу. Що ви побачили? Чи можна виліпити щось із піску? А з глини?

Пісок складається з твердих піщинок різного розміру, які не зв'язані між собою. Тому пісок сипкий і добре пропускає воду.

II. Геолог. Пісок і глину можна побачити на поверхні землі, на урвистому березі річки, в яру. Вони входять до складу ґрунтів. Пісок — важ-

ливий будматеріал та сировина для виробництва скла; його добувають у Харківській області.

III. Промисловець. Пісок і глину використовують на будівництві. З них виробляють посуд, цеглу. З глини роблять пластилін. Вона входить до складу деяких фарб. Із піску виготовляють скло і скляні вироби.

УРОК 28

Тема. Експедиція. Ґрунти рідного краю. Види ґрунтів. Охорона ґрунтів.

Мета: продовжити роботу над ознайомленням учнів з поняттям «ґрунт»; поширювати знання про процес його утворення; дати поняття про склад ґрунтів рідного краю; розвивати спостережливість, логічне мислення, вміння висловлювати і аргументувати свою думку; виховувати бережливе ставлення до природи, любов до рідного краю.

Обладнання: олівці, блокноти.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди.

2. Перевірка домашнього завдання.

1) Фронтальне опитування.

— Чому так кажуть: «Гірські породи — це багатство нашої Батьківщини?»

— Які речі, виготовлені із корисних копалин, є у вас удома?

— Чому потрібно економно використовувати гірські породи?

— Які корисні копалини добувають у нашому краї?

— Як ваша сім'я використовує корисні копалини?

2) Перевірка оформлення матеріалів попередньої експедиції.

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Слово вчителя.

Сьогодні у нас проходить урок-експедиція. Ми пригадаємо, що таке «ґрунт», склад ґрунту, а також

познайомимося з видами ґрунтів нашого краю та їх охороною.

(Повторення правил поведінки на екскурсії у природі. За потребою повторення правил дорожнього руху).

2. Фронтальне опитування.

— Що таке ґрунт?

— Яка головна ознака ґрунту?

— Який ґрунт вважається найродючішим?

— Із чого складається ґрунт?

— За допомогою яких дослідів можна довести, що у ґрунті є вода, повітря?

— Для чого потрібний ґрунт рослинам, тваринам, людині?

— Чому землю називають годувальницею?

III. Сприйняття і засвоєння матеріалу

Ознайомлення з об'єктом екскурсії (краще проводити екскурсію на урвистому березі річки або яру, де видно чітко шари ґрунту).

1. Слово вчителя.

Територія Харківської області представлена чорноземами, лесами і лесовидними суглинками, глинами і пісками різного походження, наносними відкладеннями у річкових долинах і на дні боліт. Оскільки Харківська область знаходиться у двох природних зонах — степовій і лісостеповій, то можна відзначити, що у степових районах ґрунтовий покрив однорідний, майже повністю чорноземний, і формувався він під впливом злаково-різнотравної рослинності. А в лісостепових районах ґрунтовий покрив складний. Загалом на території області налічується 200 видів різних ґрунтів.

Найбільш родючі ґрунти Харківської області, які є її основним багатством — чорноземні типові і звичайні на лесових породах. Гумусу у верхніх шарах міститься 4–8 %.

2. Колективна робота.

Опрацювання екскурсії за планом (на уроці усно, а вдома письмове оформлення матеріалів).

План

1. Місце проведення екскурсії.

2. Скільки шарів має земля і якого вони кольору?

3. Як називається верхній шар землі, яка його структура?

4. Що входить до складу ґрунту?

5. Які види ґрунтів є у вашій місцевості? Яка їх родючість?

6. Зробити схематичний малюнок об'єкта, який допоміг ознайомитися із шарами землі.

3. Слово вчителя.

Ґрунт є середовищем життя рослин і тварин. Але у ґрунту є вороги. Значних збитків ґрунтам завдають вітри, що здувають верхній шар; вода, яка вимиває ґрунти; її стрімкі потоки зносять за собою родючий шар, утворюючи яри, які шкодять сільському господарству. Тому люди насаджують лісові смуги, які затримують вітер, послаблюють його силу, запобігають утворенню ярів.

Охоронцем ґрунту є дощовий черв'як. За рік він переносить значну кількість ґрунту в свою нірку, розпушуючи його.

Тільки родючі ґрунти дають високий врожай. Тому хлібороби багато працюють на полях: обробляють ґрунт, удобрюють його, підживлюючи мінеральними добривами. Працівникам полів допомагають і вчені. Вони досліджують, які рослини слід висівати чи висаджувати, щоб зібрати високий урожай.

Землі області в зоні впливу промислових підприємств, великих міст та автошляхів зазнають аеротехногенного забруднення важкими металами. До погіршення стану ґрунтів призводить несанкціоноване (недозволене) розміщення відходів, випадки забруднення земель нафтопродуктами.

4. Завдання учням.

Учні поділені на 3 групи заздалегідь перед екскурсією.

I група — складає невелику розповідь про значення ґрунтів для рослин, тварин, людей.

II група — готує питання з теми «Ґрунт. Його властивості. Ґрунти нашої області».

III група — малює (словесно) плакат з охорони ґрунтів.

IV. Підбиття підсумків уроку

Бесіда.

— Що вам найбільше запам'яталось на цьому уроці?

— Що нового ви дізналися про ґрунти?

V. Домашнє завдання

Оформити письмово матеріали екскурсії.

УРОК 29

Тема. Природні угруповання рідного краю: ліс, луки, поле, водойма. Живі організми природних угруповань. Взаємозв'язки між ними. Екскурсія до Лісопарку.

Мета: знайомити дітей із природними угрупованнями рідного краю; вчити вести спостереження за живою і неживою природою у лісі; розрізнити види дерев, кущів, трав'янистих рослин; встановлювати взаємозв'язки у природі; розвивати увагу, пам'ять, спостережливість; виховувати бережливе ставлення до природи.

Обладнання: таблиці, малюнки дерев і кущів.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

Колективна робота.

Повторення правил поведінки у лісі.

1. Не зривай листя з дерев!
2. Не ламай гілки!
3. Не губи квітів!
4. Не здіймай шуму!
5. Не зачіпай гнізд!
6. Не залишай сміття!
7. Не втоптуй ґрунт!
8. Не руйнуй мурашника!

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Слово вчителя з елементами бесіди.

Харківська область лежить у двох природно-кліматичних зонах — лісостеповій і степовій. Річки області переважно невеликі (їх усього близько 200). Головна річка — Сіверський Донець — тече протягом 370 км. До нього впадають Оскіл, Уди, Лопань, Харків, Мжа. В області близько 100 озер.

Найкрупніші — Лиман, Чайка, Світличне, Комишувате. Створено 2 водосховища — Печенізьке і Червонооскольське.

— Хто з вас побував на водоймах у Харківській області?

Зелена зона Харкова — Люботинське, Бабаївське, Рокитненське, Мереш'янське, Васищевське, Водозлазьке лісництва та інші.

Найбільше господарство степової зони Харківщини — Куп'янський лісгоспзаг.

— Розкажіть, як змінилася погода порівняно із зимою? Які зміни відбулися у неживій і живій природі?

III. Сприйняття і засвоєння матеріалу

У ч и т е л ь. Ви повинні з'ясувати, до якого лісу ми потрапили: хвойного, листяного чи мішаного. Визначити, які рослини складають флору цього лісу. Постостерігати за птахами, комахами, звірами.

Слово вчителя з елементами бесіди.

— Які дерева ви бачите?

— За якими ознаками ви здогадалися, що це ялина, сосна, дуб, модрина і клен?

— Який висновок можна зробити про тип цього лісу? Так, це мішаний ліс.

Переважаюча порода — це дуб звичайний. Вік багатьох дерев перевищив 100 років. Це і клени, і липи, і тополі, і ясени; берези, горобина, ліщина.

— Ми спостерігали за деревами. Які ще види рослин ви знаєте? Які ж кущі можна знайти в Лісопарку? Сокольниках? (Калина, бузок, глід, терен).

— Які трав'янисті рослини? (Мати-й-мачуха, медунка, первоцвіт, проліски).

Лісопарк — це природне угруповання, на відміну від парку Сокольники.

— Послухайте уважно! Спів яких птахів ви чуєте?

— Від чого залежить життя птахів? (Пригадати способи живлення лісових птахів).

— Де можна побачити комах?

— Які ще представники фауни живуть у лісах? Чому?

— Встановіть зв'язок між ялиною, шишкарем, білкою.

— Чому мурахи — санітари лісу?

IV. Підбиття підсумків уроку

Бесіда.

- У якому лісі ми сьогодні побували?
- Чому це мішаний ліс?
- Які рослини ростуть у ньому?
- Які водяться тварини?

V. Домашнє завдання

1. Підготувати розповідь за матеріалами екскурсії.
2. Підготувати повідомлення про живі організми природних угруповань Харківщини.
3. Вести спостереження за природою.

УРОК 30

Тема. Рослинництво рідного краю. Його галузі. Особливості у зв'язку з природними умовами.

Мета: ознайомити учнів з рослинництвом Харківщини, його особливостями; вчити спостерігати, характеризувати, робити висновки, аналізувати; розвивати пам'ять, увагу, кмітливість, монологічне мовлення; удосконалювати уміння роботи у парах, групах, навички самостійної роботи; виховувати інтерес до природи рідного краю, прагнення бережливо ставитися до рослин, естетичні почуття.

Обладнання: карта природних зон Харківщини, контурні карти, ребуси, кросворди, ілюстрації, гербарій.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота в зошитах.

Повідомлення учня про стан погоди та зміни в природі.

2. Перевірка домашнього завдання.

1) Слухання розповідей учнів за матеріалами екскурсії.

План

1. Флора.
2. Фауна.
3. Взаємозв'язки.

2) Слухання повідомлень про живі організми Харківщини.

II. Мотивація навчальної діяльності

Завдання учням.

Розгадування ребусів.

(Рідний)

(Край)

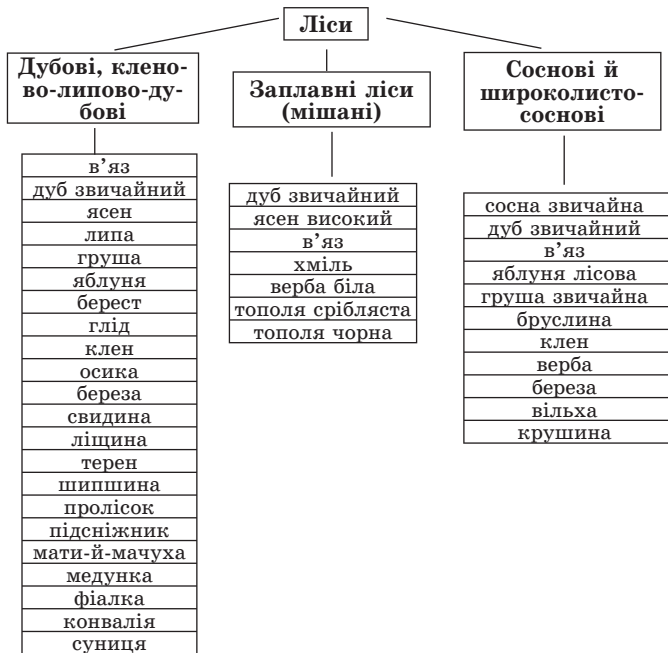
(Рослини)

III. Опрацювання нового матеріалу

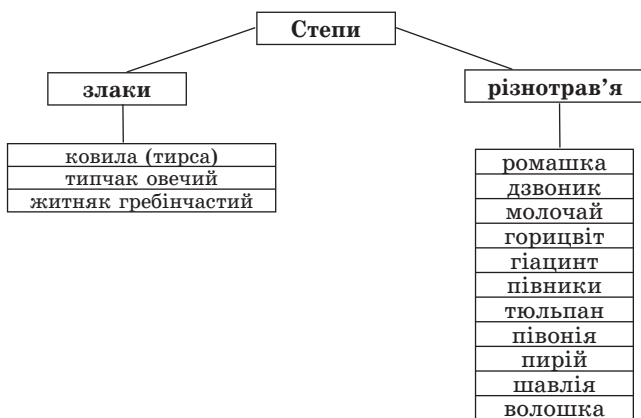
1. Слово вчителя.

(Під час розповіді учитель використовує ілюстрації лісу, степу, водойм.)

На Харківщині трапляються дубові, кленово-липово-дубові ліси. На луках — заплавні ліси. Це широколисто-мішані ліси. Також соснові й широколисто-соснові ліси, сухі бори. Головна порода лісів Харківщини — це дуб звичайний.

У степах характерними рослинними угрупуваннями є степові злаки та різнотрав'я.

У справжньому степу налічується понад 300 видів рослин. Біля водойм, боліт ростуть верби, берези пухнасті, вільха клейка, крушина ламка, мохи. Оточують водойми зарості очерету, айру, комишу, рогозу, різнотрав'я.

2. Робота у парах.

1) Позначити на контурних картах основні рослинні угрупування Харківщини.

2) Проблемне питання.

Чому одні рослини ростуть у лісах, інші — в степах, деякі — біля річок?

3. Завдання учням.

Фронтальна практична робота з гербарієм. Назвати рослини, описати їх, зазначити умови, в яких вони ростуть.

4. Самостійна робота в зошитах.

IV. Домашнє завдання

1. Продовжувати спостереження за погодою.

2. Читати матеріал у підручнику про рослинні угрупування Харківщини.

3. Підготувати повідомлення «Рослинність Харківщини» за групами.

УРОК 31

Тема. Тваринництво рідного краю. Його галузі. Особливості у зв'язку з природними умовами.

Мета: ознайомити учнів із тваринництвом Харківщини, пристосуванням тварин до певних умов життя; вчити спостерігати, характеризувати, робити висновки, аналізувати; розвивати спостережливість, увагу, пам'ять, мислення, монологічне мовлення, уміння аналізувати; удосконалювати навички колективно-групової, самостійної роботи; виховувати інтерес до вивчення рідного краю.

Обладнання: карта, ілюстрації, ребуси.

Хід уроку

І. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди та зміни у природі.

2. Перевірка домашнього завдання.

Слухання повідомлень за групами «Рослинність Харківщини».

Орієнтовні повідомлення

І група

Рослини степів

Для того, щоб вижити в степу, деякі рослини мають довге коріння, яке дістає вологу з низьких прошарків ґрунту; інші, навпаки, мають поверхневе коріння, яке широко розростається у пошуках води і поживних речовин. Усі степові рослини пристосувалися до розмноження в степу. Пилок трав розносить вітер на великі відстані. Трави пристосувалися до того, що їх поїдають травоядні тварини. Пагони рослин продовжують рости навіть після того, як вони бують з'їдені.

У травні починає колоситися у степах ковила. Її довгі сріблясті остюки перекочуються, мов морські хвилі, від найменшого подиху вітру. Остюк сприяє поширенню плодів ковили. Він підтримує зернівку, коли її несе вітер, і та падає на землю завжди гострим кінцем. Ковилу занесено до Червоної книги України.

Такі злаки, як типчак овечий і житняк гребінчастий, мають щетиноподібні листки. Через це їм не страшна літня спека. Ці злаки вважаються найкращими кормовими рослинами степу.

Густі зарості утворює ромашка. Це лікарська рослина. У степах і лісах ростуть дзвоники. Їх місяць — червень. Здається, що зашумить вітер — і ми почуємо ніжний дзвін фіолетово-блакитних дзвоників.

У квітні — травні зацвітає горицвіт весняний, ніби загорається золотисте сяйво. Тому і назвали цю рослину горицвітом. Це дуже цінна лікарська рослина, її треба охороняти.

У цих місяцях також зацвітають гіацинти. Квітки — дзвоникоподібні, білого, рожевого, жовтого, синього кольорів. Мають соковиті блискучі видовжені листки. Сильний аромат квіток приваблює багато весняних комах. Гіацинти цвітуть рано, тому що у цибулинах накопичується багато поживних речовин.

Півники карликові мають висоту 12–15 см. Справжня окраса степу — тюльпан Шренка, він має світло-червоні, жовті, білі квітки. Його занесено до Червоної книги України.

II група

Рослинність біля водойм

Верба — світлолюбна рослина, яка полюбляє воложені місця. Вона укріплює береги річок, ставків. Коріння у неї дуже довге і міцне. Всі види верб — медоноси. З лози верби плетуть кошики, меблі, а корою лікуються.

Вільха — вологолюбна рослина. Ранньою весною вона першою прокидається від зимового спокою. Сережки вільхи — її чоловічі квітки — розповсюджують пилок. Серед літа на кінцях гілок виростають шишечки. З них визріває дрібне насіння. Шишечки вільхи лікують людей і тварин.

Комиш — багаторічна рослина з безлистим довгим стеблом. Кореневище його багате на крохмаль, цукор. Із стебел комишу добувають целюлозу, а також будівельний матеріал — комишит, плетуть кошики.

Високо здіймаються вгору на берегах річок, озер, на болотах стрункі стебла очерету. Листки у нього

видовжені, загострені, їх багато на стеблі. Влітку очерет прикрашається густими пухнастими волотями. Очерет — дуже корисна рослина: його їдять свійські тварини, люди використовують його як будівельний матеріал, паливо. З очерету можна робити папір. Очерет очищає воду у водоймах.

На берегах озер і річок можна побачити стрілолист звичайний. Він має таку назву тому, що його листки на довгих черешках схожі на стріли, що летять угору. У червні — серпні стрілолист зацвітає. На соковитому зеленому стеблі розкриваються ніжні білі квітки, в яких лише по три пелюстки.

III група

Рослини лісів

Серед листяних дерев на Харківщині дуже поширений дуб звичайний. Він має листки з округлими вирізами, маленькі жолуді. Дуб оселяється на багатих ґрунтах. Це світлолюбне дерево. У вересні — жовтні плоди у дуба досягають і падають на землю. Жолуді дуба — улюблена їжа білок, диких кабанів і сойок. Із квітів дуба бджоли збирають пилок. Деревина дуба міцна і гарна, тому з неї роблять паркет і меблі, будують кораблі. Молодою корою дуба лікують людей, тварин.

Береза — дерево, що має білу гладеньку кору з чорними тріщинками. Взимку і восени з'являються сережки з насінням. Дрібненькі насінини схожі на крихітних пташок, що мають крильця. Чому для насіння берези потрібні крильця? Легеньке крихітне насіння берези легко літає восени і взимку, бо йому не заважає листя на деревах. Насінням берези живляться зимуючі птахи.

Серед кущів першою зацвітає ліщина звичайна — в кінці березня чи на початку квітня. На темно-сірих гілках погойдуються золотаві сережки з багатьма дрібними квітками. Це чоловічі квітки. Улітку на гілках з'являються невеликі горішки. Восени горішки дозрівають. Вони дуже смачні і корисні. Ними живляться лісові птахи і звірі.

Глід росте кущем або деревцем на лісових галявинах і узліссях. У травні він вкривається білими запашними квітками. Солодкий нектар і пилок на

квітках глоду збирають бджоли, джмелі. Влітку дозрівають плоди. Червоні плоди глоду прикрашають ліс на початку осені. Плодами і квітами глоду лікуються.

Квітки рясту рожево-фіолетового, блідо-рожевого, білого кольорів. Вони невеликі, але їх багато. Зібрані вони в пишні, рясні китиці. Листки вирізані трійчасті. Цвіте ряст у квітні — травні. А зацвітає так рано тому, що має в землі бульби, у яких міститься запас поживних речовин. Ряст треба берегти. Його бульбочками лікують деякі хвороби.

Улітку на галявинах серед заростей кущів трапляється звіробій. На високому стеблі, що розгалужується вгору, розцвітає багато яскравих жовтих квіток, подібних до маленьких зірочок. Це лікарська рослина. Цю рослину треба берегти.

IV група

Рослини мішаних лісів

Сосни дуже люблять сонце і ростуть там, де багато світла. Дуже часто ростуть на піску, тому що мають дуже сильне і глибоке коріння. Хвоя і гілочки, що падають, утворюють ґрунт, на якому починають рости різні рослини. Насінням шишок сосни люблять ласувати білки і дятли. З деревини сосни будують будинки, кораблі.

Ялина — струнке дерево. Навесні на ялині відростають молоді пагони. Хвоя на них м'якенька, світло-зелена. Голки — це своєрідні листки, які тримаються на дереві по 5–7 років. Навесні у ялини утворюються чоловічі і жіночі шишки. Насіння визріває у жовтні, а в другій половині зими починає висипатися. Ялина — витривале дерево. Вона не боїться морозів.

Восени, наче яскраві квітки, звисають рожево-червоні коробочки бруслини. Це її плоди, які мають чорні блискучі насінини. Бруслина прикрашає природу, її плодами лікуються. Але плоди бруслини отруйні.

Гіллястий кущ бузини чорної з досить великими пірчастими листками, має специфічний запах. Саме через нього тварини не їдять бузини. Цвіте бузина дрібними жовтувато-білими квітками, зібраними ніби букетиками. Квітки дуже пахучі і приваблю-

ють комах. Свіжі плоди бузини неїстівні, але з них можна робити кисіль, компот, варення. Квітки, плоди, листки, кора бузини використовуються для лікування людей.

У травні починають розвиватися папороті. Молоді листки у всіх папоротей завжди скручені і мають вигляд равлика. В середині травня листки починають розкручуватися і пластинка листка поступово розпрямляється від основи до верхівки. Ростуть папороті під деревами серед чагарників. Вони не бояться затінення. Взимку листя папороті відмирає, а в землі залишається кореневище. Папороті ніколи не цвітуть.

Мохи — мешканці вологих місць. Мох зозулин льон утворює оксамитово-зелені мохові килими. Його тендітне нерозгалужене стебельце вкрите короткими відстовбурченими листками.

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Завдання учням.

Розшифрувати ребус.

(Тварини рідного краю)

2. Бесіда.

— Яких тварин ви бачили під час екскурсії?

— Як вони пристосувались до життя в нашому краї?

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Колективно-групова робота.

За картами та ілюстраціями діти складають таблиці (I група: «Тварини лісів Харківщини»; II група: «Тварини степів»; III група: «Тварини водойм») та спільну таблицю «Тварини Харківщини».

2. Слухання повідомлення.

Ліс, одержуючи від сонця велику кількість енергії і перетворюючи її на поживу для себе, виробляє велику кількість поживи для птахів, звірів, комах. Це і шишки, і горіхи, і ягоди, і насіння.

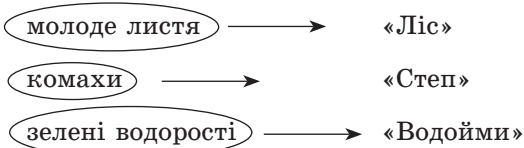
З приходом весни в лісі утворюється складний ланцюг живлення тварин. Молоде листя стає джерелом поживи для гусениць і комах. Гусениці стають здобиччю птахів. Попелиця — ворог лісу — їжа для мурах, кліщів. Лісові птахи живляться плодами, ягодами, насінням і комахами, самі стаючи здобиччю хижих птахів, звірів.

До життя в степу пристосувалися тварини. Чимало з них набуло для маскування світлого забарвлення висохлої трави. Степові птахи гніздяться на землі. Вони живляться рослинами й комахами, а на них самих полюють хижі степові птахи. Багато степових тварин, рятуючись від сонця і хижаків, пристосувалися жити в норах. Це миші, хом'яки, ховрахи. Сліпці живуть під землею. Харчуються корінням, кореневищами і цибулинами рослин.

Певний ланцюг живлення існує у водоймах. Починають його мікроскопічні зелені водорості, що на початку літа швидко розростаються. Цими водоростями харчуються лялечки та личинки комарів. Самі вони стають їжею пуголовків і різноманітних жуків. На личинок і жуків полюють маленькі рибки, які стають здобиччю більших великих хижаків — щук, окунів. Крім того на риб полюють видри, чаплі, лелеки.

3. Самостійна робота.

Самостійна робота в зошитах. Складання ланцюгів живлення.

IV. Підбиття підсумків уроку

Завдання учням.

Гра «Знади правильний ланцюг живлення».

1. Миша — зерно — орел — овочі — лисиця.
2. Личинки комарів — пуголовки — дрібна риба — щука — видра.
3. Мурахи — попелиця — синиця — куниця.

У неправильних ланцюгах живлення виправити помилки.

V. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.
2. Підготувати повідомлення (1 група: «Тварини лісів Харківщини», 2 група: «Тварини степу», 3 група: «Тварини водойм»).

УРОК 32

Тема. Промисловість рідного краю. Зумовленість її природними умовами рідного краю.

Мета: розкрити поняття «промисловість»; ознайомити з промисловими об'єктами Харківщини; удосконалювати уміння роботи в групах, самостійної роботи; розвивати спостережливість, увагу, пам'ять, мислення, мовлення; виховувати любов до рідного краю.

Обладнання: ілюстрації, таблиці, карта.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди і зміни у природі.

2. Перевірка домашнього завдання.

1) Фронтальне опитування з використанням ілюстрацій тварин.

Назвати тварину. До якої групи тварин вона належить? Де мешкає? Чому? (Як пристосувалася ця тварина до життя у лісі (степу, водоймі?) Скласти ланцюжок живлення з цієї твариною.

2) Слухання повідомлень учнів за групами. Під час слухання діти складають ланцюги живлення тварин: борсука, кабана, зозулі, тритона, вужа, коників, жайворонка, хом'яка, жаби, черепахи, бабки, крижана, сома.

Орієнтовні повідомлення

1 група

Тварини лісів Харківщини

З Далекого Сходу до нас був завезений єнотоподібний собака і добре акліматизувався. Це невеликий звір, що має вигляд кудлатого собачки. Забарвлення бурувато-сіре з чорним. Живиться найрізноманітнішою тваринною їжею: дрібними гризунами, жабами, рибою, яйцями. Інколи їсть ягоди і плоди. Тримається густих заростей на берегах річок і озер.

Борсуки — типові мешканці лісів. Тіло товсте, приземкувате. Характерно забарвлена морда — біла з темною широкою смугою. Живуть у глибоких норах недалеко від води. Нора борсука дуже охайна. Живиться борсук різноманітною тваринною і рослинною

їжею: дрібними гризунами, жабами, пташенятами та яйцями, комахами, молюсками, червами, ягодами, плодами, бульбами і кореневищами. Взимку залягає в сплячку. Борсуків треба охороняти.

Дикі кабани мають міцне тіло, вкрите жорсткою щетинистою шерстю. Забарвлення — від чорного і рудувато-бурого до сірого. Поросята смугасті. Полюбляють жити в дубових лісах, заростях, очеретах, болотах. Живляться різноманітною їжею: кореневищами, бульбами, плодами, їдять також черв'яків, комах, інколи ловлять дрібних гризунів. Основний ворог кабана — вовк.

Зозуля має темно-сіре або буро-рудувате (у самок) забарвлення. Знизу забарвлення сірувато-біле з темними поперечними смугами по білому череву. Найчастіше зозулю можна зустріти там, де гніздиться багато співучих пташок. Зозулі підкладають свої яйця в гнізда інших пташок. Пташеня зозулі голе, росте дуже швидко. Наступного дня після вилуплення у зозуленяти починає виявлятися рефлекс викидання.

Вільна від клопоту будівництва гнізда й висиджування яєць зозуля летить туди, де є багато шкідників лісу. За годину вона може з'їсти більше 100 гусениць. Зозуля — єдиний птах, що знищує волохату гусинь шовкопрядів — дуже небезпечних шкідників лісу, також споживає личинки пильщиків, хрущів, кобилок. Зимують в Африці або Індії.

Великий строкатий дятел має гарне забарвлення: зверху чорне з білими плямами на крилах, а знизу біле. Підхвістя і потилиця у самця червоні. Щороку дятел видовбує нове гніздо. Самка відкладає 5–6 яєць, які висиджують і самець, і самка близько двох тижнів. Рано навесні дятел інколи продовбує на корі берези чи клена дірочки і, коли з них потече сік, п'є його.

У листяних і мішаних лісах, а також у лісостепу мешкають тритони. Майже все літо тритони проводять у водоймах, переселяючись потім на сушу. У воді тритони живляться личинками комарів, бабок, жуків-плавунців, рачками. На суші їдять кліщів, дощових черв'яків, гусинь.

У вологих лісах, на берегах річок, ставків, боліт мешкає вуж звичайний. По боках голови розташовані

дві великі світлі плями. Довжина тіла вужа у середньому 1,5 м. Звичайний вуж — активна, рухлива змія, що може швидко повзати, лазити по деревах і плавати. Живляться вужі жабами, ропухами, дрібними птахами та їх пташенятами, також дрібною рибою. Вороги вужів — орли-змієїди, лелеки, енопоподібні собаки, лисиці, норки.

Найбільший і найкрасивіший жук наших лісів — жук-олень. Весь жук темно-коричневого кольору, дуже блискучий. Любить ласувати соком дерев, часом починає битися за місце, де соку більше. Жуки-олені відкладають яйця, з яких виходять личинки. Личинки живляться деревною трухлявиною.

У травні біля беріз, кленів та інших дерев найчастіше зустрічається хрущ травневий. Якщо травневих хрущів багато, вони можуть завдати великої шкоди деревам, особливо березам, дубам, кленам, осикам, тополям. Шкодять лісу їх личинки. Вони великі, товсті, жовтувато-білі з жовто-коричневою головою. Три роки вони живуть у землі і підгризають корінці дерев, багатьох рослин. Тільки на четвертий рік личинки перетворюються на лялечок. Вночі хрущів ловлять сови, летючі миші, вдень — граки, шпаки.

Непарний шовкопряд — багатоїдний шкідник, гусінь якого може розвиватися майже на 300 різних рослинах, а особливо на дубі, тополі тощо. Непарний шовкопряд розмножується у великих кількостях і завдає значної шкоди лісам і садам.

2 група

Тварини степу

Забарвлення польового жайворонка бурувато-сіре, непоказне. Воно допомагає птахові бути зовсім непомітним на землі. Впізнають цю пташку за чудовою дзвінкою піснею. Живиться жайворонки переважно різними комахами, передусім шкідливими. Гніздо мостить на землі у ямці. Під час вигодовування птахи знищують багато комах, рано навесні і восени поїдають насіння бур'янів. П'ють росу з трави. Відлітають на південь пізньої осені.

Пізнати коників легко за довгими задніми ніжками та за вусами, які більші, ніж тіло коників. Коники люблять жити серед трави, на луках, і по-

мітити їх там нелегко, бо їхнє зелене забарвлення зливається з травою і добре їх маскує. За допомогою вусиків коники дізнаються про те, що відбувається навкруги, відчувають запахи. І вдень, і вночі можна почути, як голосно цвіркоче коник. Це він тре одне крило об інше. Так коники «перемовляються» між собою. Їдять вони листки рослин, м'яке насіння, стиглі ягоди і дрібних комахок.

Ящірка зелена зустрічається в лісостепу, степу. Ховається в глибоких нірках, іноді в дуплах дерев. Забарвлення має яскраво-зелене з чорними і жовтими плямами. Зелена ящірка полює на комах, зрідка їсть плоди (наприклад, калини). Захищає ящірку її зелене забарвлення, через яке її важко побачити. А ще вона рятується від ворогів швидким бігом. Якщо ворог хапає ящірку за хвіст, він легко відламується, та через деякий час виростає новий. Цікаво, що хвіст, відкинутий ящіркою, продовжує рухатися і цим самим відволікає переслідувача.

На ділянках степового типу оселяються ховрахи. Активні ховрахи у ранкові і вечірні години. Живляться вони насінням злаків, поїдають бульби і цибулини деяких рослин. Ховрахи вважаються шкідливими тваринами, оскільки поїдають цінні кормові рослини, переносять збудників хвороб. Водночас ними живляться деякі хижі птахи, звірі.

Хом'як — гарний господар. Він будує добротні і складні нори до 2,5 м завглибшки з численними «коморами», де запасає їжу. Ближче до осені звірок старанно заповнює свої комори різними припасами: зерном, картоплею, кукурудзою, морквою та іншими продуктами. Ними звірок живиться взимку, коли прокидається від сплячки, а також навесні до появи потрібної кількості їжі. Влітку хом'як поїдає зелень трав, різне насіння, кореневища, комах, дрібних гризунів, пташині кладки і пташенят.

Цікавий рідкісний гризун — бабак. Розміри його від 40 до 70 см, маса від 2,5 до 3 кг. Більшість життя бабаки проводять у норах, які мають різне призначення: є захисні нори — невеликі, з одним виходом, є вивідкові, зі складною системою ходів і кількома виходами, є нори для зимівлі. У спеціальних віднорках бабак влаштовує «туалети». Живляться

бабаки різними трав'янистими рослинами, моллюсками, гусінню. Бабаки стали рідкісними тваринами і охороняються.

Тхір степовий — найбільший серед тхорів. Має світло-жовте з коричнюватим відтінком забарвлення. Живиться переважно ховрахами, хом'яками та іншими гризунами, рідше птахами, жабами, ящірками.

З група

Тварини водойм

Жаба озерна — найбільша серед жаб, 15–17 см завдовжки. Має зелене забарвлення. Населяє будь-які водойми — від великих річок і озер до струмків. Живиться комахами, слимаками.

Черепаша болотяна полюбляє жити у ставках, болотах, озерах, тихих річкових заводях, де є відкриті місця, зручні для приймання сонячних ванн. Черепахи добре пірнають, можуть довго залишатися під водою. Під час небезпеки швидко зариваються у мул. Здобиччю черепах є різні водяні тваринки, яких вони добувають у воді: личинки плавунців, бабки, черви, моллюски, риба.

Плавунець — хижий жук. Живе у ставках, тихих заводях річок. Він нападає на комах, рачків, пуголовків. Верхні крила у нього темно-коричневі з жовтою смужкою по краях. Тіло жука овальне, сплюснене, а задні ноги вкриті волосками-щетинками. Підгрибаючи ними, ніби веслами, жук швидко пливе.

Бабки — чудові літуни. Це ненажерливі хижаки, які у польоті наздоганяють свою здобич — різних комах. Наздогнавши і сівши на рослину, бабка починає їх поїдати. Влітку бабки відкладають яйця або просто у воду, або на стебла і листя водяних рослин.

Лелека білий селиться в місцях, де є сирі луки, болота, стоячі водойми. Живиться жабами, ящірками, комахами, в тому числі сараною, моллюсками, мишоподібними гризунами тощо.

Крижень — річкова качка. Найулюбленіші місця оселення — лісові болота, плавні по берегах річок і озер, де можна ховати каченят. Крижні добре плавають, пірнають лише під час небезпеки, добре літають, ходять перевальцем. Живляться водяними рослинами, насінням, комахами, моллюсками тощо.

Сом — риба-хижак. Поїдає дрібну рибу, жаб, моллюсків. Соми можуть нападати на водоплавних

птахів, собак, що перепливають річку. Тіло сома голе, не вкрите лускою, вага сомів може досягати 300 кг, а довжина — 5 м.

3) Перевірка складених учнями ланцюгів живлення.

II. Мотивація навчальної діяльності

Бесіда.

— Як ви розумієте поняття «промислова риба»?

— А як ви розумієте слово «промисловість»?

III. Опрацювання нового матеріалу

1. Словникова робота.

Промисловість — галузь виробництва, яка охоплює переробку сировини, розробку надр, створення засобів виробництва і предметів споживання.

2. Слово вчителя з елементами бесіди.

Водночас опрацьовується таблиця та карта.

На території Харківської області розвідані родовища кам'яного вугілля (Петровське й Лозівське), газу (39 газових та газовоконденсатних родовищ. Найбільше — Шебелинське), нафти (Козіївське і Дружелюбівське), залізних руд (для металургії), фосфоритів та кам'яної солі (для хімічної промисловості), гіпсу, вапняку, крейди, пісків, гравію, глин, цегельно-черепичної сировини (для будівельної індустрії).

— Прочитайте у таблиці, які підприємства займаються видобувною промисловістю.

— У кого з вас працюють батьки або знайомі на якомуś із цих підприємств?

— На машинобудівних підприємствах Харкова виробляють парові турбіни, трактори, підшипники, крани мостові електричні.

На «Заводі ім. В. О. Малишева» виготовляють спеціальну техніку та двигуни, тягачі, бульдозери, шляхоукладачі, крани на гусеницях, міні-трактори, дизелі, сільськогосподарські машини.

— Прочитайте у таблиці інші машинобудівні підприємства. Як ви вважаєте, що на них виготовляють?

— Користуючись таблицею, розкажіть, що виробляють на заводах і фабриках хімічної та нафтохімічної промисловості.

— Чим займається медична та фармацевтична промисловість?

На Харківщині виробляють багато будівельних матеріалів: цемент, керамічні вироби, залізобетон, шифер, скло.

— Якими виробами заводів ми користуємося?

— Які ви знаєте фабрики, комбінати харчової промисловості? Що на них виробляють?

3. Самостійна робота в зошитах.

IV. Підбиття підсумків уроку

Завдання учням.

Гра «Так чи ні».

1) Ліки виробляються на заводах харчової промисловості. (Ні)

2) До складу промисловості будівельних матеріалів належить виробництво скла. (Так)

3) Управління «Харківгаз» — газопромислове. (Так)

4) «На заводі ім. В. О. Малишева» виготовляють олію. (Ні)

5) Скляний посуд виготовляють на Мерэф'янському скляному заводі. (Так)

6) Підприємство «Здоров'я народу» — представник хіміко-фармацевтичної промисловості. (Так)

7) Завод ХТЗ виготовляє фарби, цемент. (Ні)

V. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.

2. Повідомлення про заводи і фабрики Харківської області.

УРОК 33

Тема. Населення рідного краю.

Мета: дати уявлення дітям про кількість і склад населення Харківської області; удосконалювати вміння роботи в парах, групах, навички самостійної роботи; розвивати спостережливість, пам'ять, увагу, мовлення; виховувати інтерес до вивчення рідного краю.

Обладнання: ілюстрації, фотографії, ребус.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди і зміни у природі.

2. Перевірка домашнього завдання.

Слухання повідомлень учнів (бажано використати ілюстрації або фотографії об'єктів).

Орієнтовні повідомлення

«Харківгаздобування» — газопромислове управління. Його завданням є розробка родовищ природного газу і нафти. Це управління налічує 950 людей. Підприємство здійснює видобуток газу, газового конденсату і нафти, підготовку до їх транспортування, виробництво зрідженого газу (пропан-бутану), капітальний ремонт свердловин. На рахунку «Харківгаздобування» 17 родовищ у Харківській і Дніпропетровській областях (156 свердловин).

Підприємство «Шебелинкагазпром» займається видобутком, транспортуванням газу та газового конденсату, переробкою газового конденсату на автомобільний бензин, дизельне паливо. Управління контролює розробку 30 родовищ газу.

Завод імені В. О. Малишева виготовляє тягачі, бульдозери, крани, дизелі, сільськогосподарські машини. На заводі був створений кращий танк Другої світової війни Т-34. Завод випускає тепловози, разом із поляками — зернозбиральний комбайн «Бізон».

ВО «Комунар» є серійним виробником апаратури для керування космічними кораблями «Союз», «Протон», «Прогрес», ракети-носії «Зеніт» для програми «Морський старт».

Державне підприємство «Харківський електромеханічний завод» (ХЕМЗ) виготовляє електромашини, електродвигуни та іншу продукцію на суму до 170 млн. грн. для Литви, Індії, Єгипту, Ірану, Мексики, Шрі-Ланки та інших.

ХТЗ — найбільший в Україні виробник гусеничних та колісних тракторів для сільського господарства. Його продукція продається в багатьох країнах Європи, Азії, Америки.

Харківська парфумерно-косметична фабрика «Ефект» має в асортименті 150 найменувань: одеколони, духи; вода туалетна; вода пахуча, набори парфумерні; паста зубна; зубні еліксири; креми; шампуні, лосьйони, пудра.

ЗАТ Харківський лакофарбовий завод «Червоний хімік» виготовляє емалі, фарби, ґрунтовки, шпаклівки, мастики, герметизатори, розчинники, миючі засоби.

АТ «Стома» включає виробництво близько 60 назв матеріалів — медичних пластмас та стоматологічних матеріалів. Сюди входять пломбувальні матеріали, аерозолі, інгалятори.

«Інгаліпт» — при запалювальних захворюваннях носоглотки та ураженні слизової оболонки порожнини рота.

«Камертон» — при гострих та хронічних запалювальних захворюваннях носа, горла та гортані.

«Левон» — для обробки та лікування опікових ран.

АТЗ «Будянський фаянс» виготовляє посуд із фаянсу, високохудожні сувенірні вироби.

Фірма «Лоск» спеціалізується на виготовленні автомобільного скла, дзеркал.

«Харківський завод механічної та термічної обробки скла» виготовляє для дому та офісу дзеркала, полочки для ванн, дзеркальне полотно, скло для дверей, дзеркала автомобільні, скло тоноване з художнім малюнком.

АТЗТ «Хладопром» випускає морозиво обсягом понад 5000 тонн. Ця фабрика почала працювати ще 1932 року.

АТ «Коровай» випускає хлібобулочні та макаронні вироби.

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Розгадування ребуса.

$$\begin{array}{cc} \text{еле} & \text{Я} \\ \hline \text{с} & \text{Н} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{а} \\ \text{а} \end{array}$$

(Населення)

2. Бесіда.

Ми з вами на попередніх уроках знайомилися з населенням планети Земля, України. А сьогодні ми більше дізнаємося про населення Харківщини.

— Що ви знаєте про населення рідного краю? Скільки людей живе на Харківщині (у Харкові)?

— Люди яких національностей оселилися на території Харківської області?

III. Опрацювання нового матеріалу

1. *Слово вчителя* (з демонструванням малюнків різних груп населення).

Щоб дізнатися про кількість населення на території, проводиться перепис населення. На території Харківської області, як і в Україні, у 2001 році було проведено перший перепис населення від часу проголошення незалежності України. За даними перепису населення, його кількість становить у Харківській обл. 2 855 000 людей, а у місті Харкові близько 1 500 000 людей.

Кожен третій харків'янин є представником російської національності. Українсько-російські відносини є найважливішими для нашого краю. Білоруси складають 0,7 % — це менше 22 тис. людей. На четвертому місці — єврейський етнос, хоча за останні роки кількість єврейського населення значно зменшилась.

Національні меншини, які зберегли свою мову, традиції і культуру, — народи Азії: вірмени, татари, азербайджанці, грузини, узбеки.

Є в нашому краї невелика, але важлива група народів, до якої належать лезгини, чуваші, мордва, туркмени, казахи, таджики, аварці, киргизи, башкири.

2. Робота у групах.

1) Записати представників народів, які населяють Харківську область.

1 місце: (українці)

2 місце: (росіяни)

3 місце: (білоруси)

4 місце: (євреї)

5 місце: (вірмени, азербайджанці, татари, грузини, узбеки)

6 місце: (лезгини, чуваші, мордва, туркмени, казахи, таджики, аварці, киргизи, башкири).

2) Обговорити і відповісти на запитання:

Чи можна назвати місто Харків багатонаціональним містом? Чому?

3. Самостійна робота в зошитах.

IV. Підбиття підсумків уроку

Робота в парах.

Складання діалогу за темою «Населення рідного краю».

Орієнтовні питання

1) Як дізнатися про кількість населення у місцевості?

2) Яка кількість населення у Харкові?

3) Кожен третій представник населення Харківщини якої національності?

4) Люди якої національності посідають 3 місце?
(4)

5) Харків — багатонаціональне місто? Чому?

6) Які народи населяють Харківщину?

7) До якого народу належиш ти, твої батьки?

V. Домашнє завдання

1. Вести спостереження за погодою.

2. Читати про населення Харківщини.

УРОК 34

Тема. Експедиція. Охорона природи.

Мета: ознайомити учнів із заповідними зонами Харківщини, а саме Краснокутським дендропарком; виховувати прагнення бережливого ставлення до природи, охорони рослинного та тваринного світу; розвивати увагу, спостережливність, пам'ять, естетичні почуття.

Обладнання: фізична карта Харківської області.

Хід уроку

I. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя.

Для збереження та охорони природи створюються заповідники і заказники.

Заповідник — це ділянка землі, в межах якої заборонена будь-яка господарська діяльність людини. На території Харківської області існує декілька заповідних об'єктів. Це Бурлуцький державний заказник площею 326 га, Катеринівський державний заказник між селами Катеринівка та Рогозяна площею 527 га, Краснокутський дендропарк (13,6 га), Старомерчицький парк (69 га), заказник Російський Орчик, Шарівський парк (39,9 га), степовий заказник Куп'янський, урочище Бірки.

Ми вирушимо до Краснокутського дендропарку. Ви повинні уважно слухати екскурсовода, зробити записи об'єктів природи, які охороняються, занесені до Червоної книги України і підготувати повідомлення за матеріалами екскурсії.

II. Експедиція

Проведення екскурсії до Краснокутського дендропарку.

III. Підбиття підсумків уроку

Бесіда.

- Про що ви дізналися на екскурсії?
- Які записи зробили?
- Що вам найбільше сподобалося?

IV. Домашнє завдання

1. Спостереження за погодою.

2. Зробити у письмовій формі повідомлення за матеріалами екскурсії.

УРОК 35

Тема. Урок узагальнення знань, умінь і навичок учнів за розділом «Рідний край».

Мета: узагальнити знання учнів за розділом «Рідний край»; перевірити рівень сформованості знань; розвивати мовлення, спостережливість, мислення, увагу, пам'ять; удосконалити навички групової роботи, самостійної індивідуальної роботи; виховувати любов до природи, прагнення здобувати знання самостійно, цікавитися рідним краєм, його природними багатствами.

Обладнання: ілюстрації, таблиці, кросворд, індивідуальні картки.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань

1. Робота з зошитом.

Повідомлення учня про стан погоди і зміни у природі.

Виконання у зошитах узагальнюючих завдань.

2. Перевірка домашнього завдання.

Слухання повідомлень учнів за матеріалами екскурсії до Краснокутського дендропарку.

II. Узагальнення і систематизація знань

(Використовується увесь наочний матеріал розділу «Рідний край»).

1. Фронтальне опитування.

Фронтальна бесіда «Перевірте свої знання».

— Як називається наш рідний край? Де на території України він знаходиться?

— Які річки течуть територією Харківщини?

— Розкажіть, як слід орієнтуватися за компасом?

— Де знаходиться Північ, Південь, Захід, Схід?

— За якими місцевими ознаками можна орієнтуватися на місцевості?

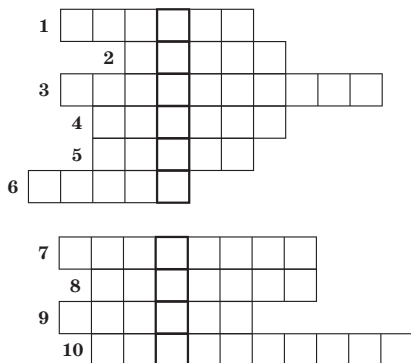
— Які корисні копалини видобувають на Харківщині? Для чого потрібні корисні копалини?

- Який родючий ґрунт нашої місцевості?
- Які природні угруповання є на Харківщині?
- Встановить зв'язки між живими організмами лісів (лук, поля, річки).
- Які рослини ростуть у лісах, на луках, полях, біля водойм? Чим вони корисні? Чому їх треба охороняти?
- Як тварини пристосувалися до життя на Харківщині? Розкажіть, чому треба охороняти тварин?
- Як люди охороняють природу?
- Як люди використовують природні багатства?
- Люди яких національностей населяють Харківщину?

2. Робота у групах.

Розгадування кросворду «Рідний край».

1. Ростає на берегах річок, озер, на болотах. (*Очерет*)
2. Сипка гірська порода, що складається з зернят кварцу. (*Пісок*)
3. Краснокутський... (*Дендропарк*)
4. Права притока Дону — Сіверський...? (*Донець*)
5. Струнке дерево з м'якою світло-зеленою хвоєю. (*Ялина*)
6. Представник народу, який живе на Харківщині. (*Єврей*)
7. Що випускає ХТЗ? (*Трактори*)
8. АТ з випуску хлібобулочних виробів. (*Коровай*)
9. Ліси, в яких ростуть листяні та хвойні дерева і кущі. (*Мишані*)
10. Він приносить до нас весну, чудовий співун. (*Жайворонок*)

3. Самостійна робота за індивідуальними картками.

I варіант

1. Назвати річки нашого краю.
2. Як рослини допомагають орієнтуватися на місцевості?
  - а) одиноке дерево —
  - б) мохи —
3. Які горючі корисні копалини видобувають на Харківщині?
4. Назвати рослини степів.
5. Які тварини живуть у лісах?

звірі	земноводні	комахи	плазуни	птахи

II варіант

1. Де знаходиться на Україні Харківська область?
2. Як орієнтуватися на місцевості за допомогою
  - а) мурашника —
  - б) грибів —
3. Які нерудні корисні копалини видобувають на Харківщині?
4. Назвати тварин степів.
5. Що росте у лісах?

дерева	кущі	трав'янисті рослини	гриби

III. Домашнє завдання

Завдання на літо. Спостерігати за об'єктами природи: рослинами, тваринами, повітрям, сонцем.

Література

1. *Вихруц В. О.* Природознавство в цифрах і фактах. Довідник для вчителів та учнів початкових класів.— Тернопіль: Богдан, 1998.

2. *Запорожан З. Є.* Екологія в початковій школі. Дидактичні матеріали з методикою їх використання.— Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999.

3. *Мечник Л. А., Волошин О. М., Мечник І. І.* Природа України. Посібник вчителів початкових класів.— Тернопіль: Підручники і посібники, 1996.

4. *Нестеренко З. Н.* Зеленое богатство Харьковщины. Путеводитель.— Харьков: Прапор, 1979.

5. *Форощук О. О., Форощук Н. Є.* Природознавство для початкових класів: Навчальний посібник.— 1999.

6. *Бондаренко В. Д.* Звірі наших лісів.— Київ: Урожай, 1988.

7. Украинский фонд Международного молодежного сотрудничества. Детям обо всем на свете. Популярная энциклопедия.— Харьков: Глобус, 1996.

8. *Лесли Колвин и Эмма Спизр.* Живой мир. Энциклопедия.— Москва: Росмэн, 1998.

9. *Кононенко О. Е., Шутьженко Л. С.* Харківщинознавство; [Навчальний посібник]. Х., Гімназія, 2002.

10. *Яришева Н. Ф.* Основи природознавства. Природа України.— Київ: «Вища школа», 1995.

11. Рідний край: Навчальний посібник з природознавства за ред. І. Ф. Прокопенка. Х.: Основа, 1994.

12. Програми для середньої загальноосвітньої школи, 3–4 класи. — Київ: Вища школа, 2003.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I.....	6
УРОК 1	6
УРОК 2	11
УРОК 3	17
УРОК 4	22
УРОК 5	25
УРОК 6	30
УРОК 7	34
УРОК 8	38
УРОК 9	42
УРОК 10.....	48
УРОК 11.....	53
УРОК 12.....	58
ЧАСТИНА II.....	61
УРОК 13.....	61
УРОК 14.....	64
УРОК 15.....	68
УРОК 16.....	74
УРОК 17.....	79
УРОК 18.....	82
УРОК 19.....	86
УРОК 20.....	89
УРОК 21.....	95
УРОК 22.....	98
УРОК 23.....	102
ЧАСТИНА III.....	108
УРОК 24.....	108
УРОК 25.....	114
УРОК 26.....	117
УРОК 27.....	121
УРОК 28.....	125
УРОК 29.....	128
УРОК 30.....	130
УРОК 31.....	133
УРОК 32.....	140
УРОК 33.....	148
УРОК 34.....	152
УРОК 35.....	153
Література	156

Навчальне видання

**Кондратова Лариса Олексіївна
Павлюк Ірина Юріївна**

**Матеріали до уроків
Я І УКРАЇНА
4 клас**

Відповідальний редактор *Т. М. Косолапова*
Редактор *Т. В. Проскурина*
Коректор *Н. О. Матюх*
Комп'ютерне макетування *М. В. Пасько*
Художній редактор *М. С. Жубр*

«ТОРСІНГ ПЛЮС»

Свідоцтво серія ДК №2143 від 01.04.05

Підписано до друку 22.08.2005

Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Шкільна

Формат 84x108 $\frac{1}{32}$. Обл. вид. арк. 10.

Замовл. №

З питань оптових поставок звертатися:
Україна, 61057, Харків, вул. Сумська, 13
Тел. (057) 7-199-873, т./факс 7-171-026
E-mail: torsing_or@rider.com.ua
www.torsing.com.ua

Книга — поштою:

61057, м. Харків, а/с «Книжкова ліга»